

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

**КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ
СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
В УКРАЇНІ**

Виконала: магістрантка 2-го курсу, групи
8.2312-ср-з
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Ю.В. Темна

Керівник: професор кафедри філософії,
публічного управління та соціальної роботи,
доцент, д. філос.н. Масюк О. П.

Рецензент: доцент кафедри філософії,
публічного управління та соціальної роботи,
доцент, к. філос..н. Маліновська О. С.

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри філософії, публічного
управління та соціальної роботи

_____ Т.І. Бутченко
« _____ » _____ 2023 року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРАНТЦІ

Темній Юлії В'ячеславівні

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Профілактика булінгу у підлітковому середовищі як напрямок соціальної роботи в Україні

керівник роботи Масюк Олег Петрович, д.філос.н., доцент,
(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «01» травня 2023 року № 647-с

2. Строк подання студентом роботи 6 грудня 2023 року

3. Вихідні дані до роботи: Агарков О. А., Арабаджиев Д. Ю., Єрохіна Т. В. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Запоріжжя : Мотор Січ, 2015. 487 с., Коляда Н., Левченко Н. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Умань : «ВІЗАВІ», 2018. 337 с., Семигіна Т. Сучасна соціальна робота : навч. посіб. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с., Рудкевич Н. І. Методика соціально-педагогічної роботи : навч.-метод. посіб. Львів : Растр-7, 2021. 324 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) 1. Визначити стан наукової розробки теми. 2. Уточнити головні поняття: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище». 3. Охарактеризувати принципи та методи соціальної роботи з підлітками. 4. Розглянути підлітків у складних життєвих обставинах як об'єкт соціальної роботи та технології соціальної роботи з цієї віковою категорією людей. 5. Визначити компетентності та функції соціального працівника, який організовує соціальну роботу з підлітками в складних життєвих обставинах. 6. Проаналізувати критерії оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах. 7. Висвітлити результати соціологічного дослідження серед викладацького складу та учнів Запорізької загальноосвітньої школи № 63 щодо випадків булінгу та його

профілактики у зазначеному освітньому закладі. 8. Сформувані рекомендації з профілактики булінгу для дітей, сімей та викладацького складу, які стикається з проблемою наявності булінгу серед дітей підліткового віку.

5. Перелік графічного матеріалу:

8 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Масюк О. П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	16.05.2023	16.05.2023
Розділ 2	Масюк О. П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	28.08.2023	28.08.2023
Розділ 3	Масюк О. П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	10.10.2023	10.10.2023

7. Дата видачі завдання 10 травня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Березень – квітень 2023	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Травень 2023	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Червень 2023	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Червень – серпень 2023	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Серпень – жовтень 2023	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Жовтень – листопад 2023	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Листопад – грудень 2023	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Листопад – грудень 2023	<i>виконано</i>

Студент _____ Ю. В. Темна

Керівник роботи _____ О. П. Масюк

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.С. Маліновська

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 84 сторінок, 75 позицій у списку літератури, 2 додатків.

БУЛІНГ, ПІДЛІТКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ, ПРОФІЛАКТИКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Мета дослідження: дослідження напрямків профілактики булінгу у підлітковому середовищі засобами соціальної роботи в Україні.

Об'єкт дослідження: профілактика булінгу у підлітковому середовищі.

Предмет дослідження: профілактика булінгу у підлітковому середовищі засобами соціальної роботи в Україні.

Методи дослідження: аналіз, синтез, нарративний, опитування та вторинна обробка документів.

Гіпотеза: соціальні профілактичні заходи нададуть позитивний вплив на зниження тенденції проявів булінгу у підлітковому середовищі.

Висновки: 1. За результатами прикладного дослідження, у Запорізькій загальноосвітній школі № 63 спостерігалися прояви булінгу. Це підтверджується результатами соціологічного дослідження за відповідями педагогічного складу освітнього закладу та учнів підліткового віку. Розроблені та впроваджені соціально-профілактичні заходи щодо запобігання булінгу знизили тенденцію до його проявів.

2. Профілактика булінгу у підлітковому середовищі повинна здійснюватися у партнерській взаємодії педагогічного складу освітнього закладу, самих підлітків та їх батьків. Тому нами були надані методичні рекомендації окремо для зазначених категорій громадян, які можуть впливати на перебіг проявів булінгу у шкільному підлітковому середовищі. Розроблена система роботи, яка включала соціальні профілактичні заходи та була апробована з учнями підліткового віку, надала позитивний вплив на зниження тенденції проявів булінгу у підлітковому середовищі та надала додаткові знання учням та педагогічному складу закладу освіти щодо ознак і протидії булінгу. Все це підтверджує гіпотезу нашого дослідження.

SUMMARY

Qualification work consists of 84 pages, 75 literature sources, 2 addenda
BULLYING, ADOLESCENT ENVIRONMENT, PREVENTION, SOCIAL
WORK.

Research purpose is a study of ways to prevent bullying in the adolescent environment by means of social work in Ukraine.

Research object is prevention of bullying in the adolescent environment.

Research subject is prevention of bullying in the adolescent environment by means of social work in Ukraine.

Research methods are analysis, synthesis, narrative, survey and secondary processing of documents.

Research hypothesis is social preventive measures will have a positive effect on reducing the tendency of bullying in the adolescent environment.

Conclusions: 1. According to the results of the applied research, manifestations of bullying were observed in Zaporizhzhya secondary school No. 63. This is confirmed by the results of a sociological study based on the answers of the teaching staff of the educational institution and students of teenage age. Developed and implemented social preventive measures to prevent bullying have reduced the tendency to its manifestations.

2. Prevention of bullying in the adolescent environment should be carried out in partnership with the teaching staff of the educational institution, the adolescents themselves and their parents. Therefore, we provided methodological recommendations separately for the specified categories of citizens, which can influence the course of bullying manifestations in the school adolescent environment. The developed system of work, which included social preventive measures and was tested with adolescent students, had a positive effect on reducing the tendency of bullying manifestations in the adolescent environment and provided additional knowledge to students and the teaching staff of the educational institution regarding the signs and countermeasures of bullying. All this confirms the hypothesis of our study.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ.....	10
1.1. Стан дослідження теми «Профілактика булінгу у підлітковому середовищі».....	10
1.2. Уточнення головних понять: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище».....	17
1.3. Принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми підліткового віку.....	25
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ.....	32
2.1. Технології соціальної роботи з підлітками у складних життєвих ситуаціях для протидії булінгу.....	32
2.2. Компетентності та функції соціального працівника, який супроводжує підлітків в складних життєвих обставинах для протидії булінгу.....	41
2.3. Критерії оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах для протидії булінгу.....	50
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ.....	57
3.1. Результати соціологічного дослідження серед викладацького складу Запорізької загальноосвітньої школи № 63.....	57
3.2. Рекомендації з профілактики булінгу для дітей, сімей та викладацького складу, які стикається з проблемою наявності боулінгу серед дітей підліткового віку.....	67
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	77
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день поняття «булінгу» серед дітей різних вікових груп починає звертати на себе все більше уваги. Актуальність цієї проблеми проявляє себе серед різних верств населення, як вікових, так і соціальних, тому з проблематикою пов'язані нерідко не тільки діти, а їх родини та викладацький склад школи, де дитина навчається.

Тенденція до виникнення шкільного булінгу у світі, зокрема в Україні, збільшується з кожним роком. Наразі, за даними ЮНІСЕФ, більше третини дітей у світі віком від 13 до 15 років зазнають булінгу. В Україні, 6% підлітків, віком 11-17 років потерпають від його проявів.

Як зазначалося вище, прояви булінгу можуть спостерігатися у різновікових соціальних групах, однак, найбільша тенденція спостерігається саме у підлітковому середовищі. Це пояснюється психологічними особливостями зазначеного вікового періоду. Підлітки досить емоційні, схильні до агресивних проявів та неадекватної самооцінки (заниженої чи завищеної). Все це стає чинниками виникнення булінгу у підлітковому середовищі.

Ще одним чинником зростання тенденції до появи булінгу у школі можна вважати зростання кількості сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Досить часто у таких сім'ях спостерігається домашнє насильство. Саме неблагополуччя сім'ї є підґрунтям для булінгу за матеріальною ознакою, або підліток зі подібної родини може компенсувати булінгом брак власного добробуту та «мститись одноліткам» за власні проблеми.

Зважаючи на значну поширеність такого негативного соціального явища як булінг, доцільним є організація профілактичної роботи у шкільній підлітковій спільноті. Профілактика булінгу в шкільному середовищі – це комплекс заходів, які мають за мету протидіяти цькуванню та іншим формам насилля у стінах освітнього закладу.

Профілактика підліткового булінгу у школі наразі є пріоритетним

під час партнерської взаємодії членів педагогічного шкільного колективу (вчителів, соціального педагога, практичного психолога тощо), підлітків та їх батьків. Також треба відмітити необхідність забезпечення профілактичних заходів проти шкільного підліткового булінгу на державному рівні у вигляді окремого напрямку соціальної роботи.

Проблема профілактики булінгу у підлітковому середовищі у сучасній науковій літературі тільки починає активно розглядатися, зокрема, на практичному рівні, тому це зумовлює подальший розгляд цієї проблеми.

Проблемна ситуація полягає в тому, що прояви булінгу у підлітковому середовищі можуть надавати негативний вплив на особистісний та соціальний розвиток його учасників. Завчасно організовані профілактичні заходи із зазначеної проблеми можуть знизити прояви насилля у школі та забезпечити загальне психічне здоров'я членам шкільної спільноти.

Враховуючи наявність наукової, суспільної та особистісної актуальності зазначеної проблеми, нами було вирішено на теоретичному та емпіричному рівні розглядати тему нашого дослідження: «Профілактика булінгу у підлітковому середовищі як напрямок соціальної роботи в Україні».

Особливості соціальної роботи з підлітками були висвітлені у роботах наступних вчених: К. Гофман, М. Б. Іову, Ф. Лазар, О. Агарков, О. Бакуліна, Ю. Горемикіна, Л. Дітковська, С. Ілініч, Н. Коляда, М. Лукашевич, І. Мачуліна, О. Михайленко, О. Олійник, С. Омельченко, Т. Опалюк, Л. Петрухан-Щербакова, А. Полянничко, О. Провоторова, Н. Рудкевич, Т. Семигіна, А. Тепляк, В. Тернопольська, А. Туптя, М. Харламов, М. Шевелева та інші. Дослідники розглядають етапи, принципи, методи, форми та технології соціальної роботи з підлітками.

Питання профілактики булінгу у підлітковому середовищі розглядалося у працях таких науковців як: В. Андрієнкова, Ж. Безп'ятчук, О. Берзіня, Ю. Бриндіков, В. Бондар, А. Брухлей, В. Булейко, О. Ворощук, А. Гунько, І. Дорожко, Л. Кашкарьова, І. Киричук, О. Кормило, С. Куряча, М. Моруга, Я. Носач, І. Нохріна, А. Полянничко, О. Сергієні, Н. Столярова, В. Стремецька,

М. Хараджи, М. Харитова, Д. Ячменьова та інші. Вчені наголошують на актуальності питання профілактики булінгу в сучасних загальноосвітніх школах. Особливо це стосується середовища школярів підліткового віку, бо агресія та конфліктність, яка притаманна булінгу є зумовленими психологічними особливостями зазначеного вікового періоду.

Об'єкт дослідження – профілактика булінгу у підлітковому середовищі.

Предмет дослідження: профілактика булінгу у підлітковому середовищі засобами соціальної роботи в Україні.

Мета полягає у дослідженні напрямків профілактики булінгу у підлітковому середовищі засобами соціальної роботи в Україні.

Для досягнення мети авторка поставила перед собою наступні дослідницькі завдання:

- 1) визначити стан наукової розробки теми;
- 2) уточнити головні поняття: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище».
- 3) охарактеризувати принципи та методи дослідження соціальної роботи з підлітками;
- 4) розглянути підлітків у складних життєвих обставинах як об'єкт соціальної роботи та технології соціальної роботи з цією віковою категорією людей
- 5) визначити компетентності та функції соціального працівника, який організовує соціальну роботу з підлітками в складних життєвих обставинах;
- 6) проаналізувати критерії оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах;
- 7) висвітлити результати соціологічного дослідження серед викладацького складу та учнів Запорізької загальноосвітньої школи № 63 щодо випадків булінгу та його профілактики у зазначеному освітньому закладі.
- 8) сформулювати рекомендації з профілактики булінгу для дітей, сімей та викладацького складу, які стикається з проблемою наявності булінгу серед дітей підліткового віку.

Гіпотеза. соціальні профілактичні заходи нададуть позитивний вплив на зниження тенденції проявів булінгу у підлітковому середовищі.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає у тому, що у ньому вперше, на рівні досліджень такого типу, розкрито тему соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах (профілактика булінгу) в громадах в контексті її організації в Запорізькій територіальній громаді.

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури, двох додатків.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

1.1. Стан дослідження теми «Профілактика булінгу у підлітковому середовищі»

Поняття «булінг» є досить новим у науковій літературі, однак вже можна відмітити наявність актуальності зазначеної проблеми. Особливо це стосується пошуку шляхів профілактики булінгу у підлітковому віці. Здійснимо аналіз наявних сучасних наукових джерел щодо проблеми нашого дослідження.

Перед зазначеним аналізом, важливо відмітити, що проблема булінгу розглядається на законодавчому рівні, що підтверджує її суспільну важливість. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)», «булінг розглядається як соціально-педагогічна, психологічна проблема сучасності, соціальне явище, властиве переважно колективам чи групам, відповідно, з огляду на зазначене, виділяють основні місця булінгу:

- «1) булінг у школі;
- 2) булінг на робочому місці (мобінг);
- 3) булінг в армії («дідовщина»);
- 4) кібербулінг (насилля в інформаційному просторі)» [47].

Дослідник І. Киричук у своїй науковій статті «Профілактика булінгу в шкільному середовищі» вказує на високу тенденцію проявів булінгу саме у підлітковому віці. Вчений це пояснює віковими, психологічними особливостями цього вікового періоду, а саме: підвищеною емоційністю, нездатністю до безпосереднього контролю своїх емоцій, неадекватною самооцінкою та почуттям дорослості. Також І. Киричук у своїй науковій роботі робить акцент на тому, що ототожнення поняття «булінг в підлітковому віці» та

«підлітковий конфлікт» є неправильним. Дослідник зазначає, у підлітковому конфлікті сили розподілені рівномірно та конфлікт відбуватися нерегулярно. В той же час, характерними ознаками булінгу є нерівномірне розподілення сили та регулярність. Тобто сила жертви та булеру є відміною одна від одної, через це, жертва відчуває себе слабкою та беззахисною. Також прояви булінгу, зазвичай, відбуваються регулярно, з метою залякування та систематичного цькування жертви. Треба відмітити, що ще однією ознакою, яка відрізняє конфлікт від булінгу є цілеспрямованість останнього. Булер не відчуває докори сумління через цькування, не схильний до емпатії. В той же час, окрема сторона конфлікту може відчувати вище зазначені почуття та емоції [23, с. 69]. Отже, можна зробити висновок, що булінг від підліткового конфлікту відрізняється своєю систематичністю, тривалістю та цілеспрямованістю.

Науковець А. Брухлей у своїй роботі «Булінг у підлітковому середовищі. Психолого-педагогічні координати розвитку особистості» вказує, що булінг у підлітковому віці має специфічні гендерні ознаки [8, с. 36]. Так, дівчата частіше займаються висміюванням, інсинуаціями щодо «жертви», навішуванням ярликів та обзиванням. Хлопцям, в свою чергу, властиві прояви фізичного насильства, агресивних нападів тощо.

Вчена В. Стремецька, за результатами власного дослідження, зазначає, що підлітковий булінг розповсюджений як в Україні так й в інших країнах світу. Науковиця вказує, що «булінг, тобто знущання дітей над дітьми, поширений в Америці, європейських та інших країнах (дослідження проводились в Норвегії, Англії, Ірландії, Нідерландах, Португалії, Австралії, Японії, Бразилії, Канаді), хоча згідно з дослідженнями, найчастіше він відбувається саме в американських школах. Так, наприклад, 86% дітей Сполучених Штатів у віці 12-15 років зазначили, що з них знущалися або дражнилися в школі. Австралійські дослідження показують, що 5-10% учнів залишаються вдома задля уникнення булінгу» [60, с. 177].

Науковець Ю. Бриндіков у своїй науковій статті «Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі» наводить статистичні дані

щодо випадків булінгу в шкільному підлітковому середовищі. Так, «статистичні дані ЮНІСЕФ свідчать про те, що більше третини дітей у світі віком від 13 до 15 років зазнають булінгу, третину втягнуто у бійки. Приблизно 720 мільйонів школярів живуть у країнах, законодавство яких не повністю забороняє тілесні покарання. Хлопці та дівчата ризикують стати жертвами через постійний психологічний тиск, погрози та фізичні страждання. Дослідження в Україні сприяли виявленню 29% підлітків з числа респондентів, які перебували у ролі жертв кібербулінгу, з цієї причини 16% школярів змушені були пропустити навчання. Загалом, 6% українських дітей 11-17 років є жертвами цькувань» [7, с. 224].

Дослідник О. Сергієні у своїй роботі «Соціально-психологічна характеристика та профілактика булінгу як форми девіантної поведінки» вказує на те, що серед українських підлітків, наразі, поширюється такий вид булінгу як – кібербулінг. За даними статистики, О. Сергієні повідомляє, що кожна сімнадцята дитина у віці 10-17 років зазнає знущання через Інтернет [55, с. 471]. На нашу думку, вказані дані є досить значними у контексті суспільної проблеми, тому таке завдання українського суспільства як профілактика булінгу у підлітковому середовищі обов'язково повинно вирішуватися.

Згідно Наказу Міністерства освіти та науки України №1646 від 28.12.2019 р. про «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», «діяльність, щодо запобігання та протидії булінгу (цькування) в закладі освіти виконує такі завдання:

- 1) визначає окремі заходи, способи та методи, які мають за мету здійснити профілактику проявів булінгу;
- 2) діагностує наявність булінгу або можливість його виникнення в окремому середовищі;
- 3) реалізує окремі заходи, способи та методи, які мають за мету здійснити корекцію проявів булінгу [14].

Дослідниця М. Харитоновна у своїй науковій роботі «Профілактика булінгу в підлітковому середовищі в закладах загальної середньої освіти» наголошує на важливості впровадження заходів з профілактики булінгу підлітків саме у шкільному середовищі [68, с. 192]. Отже, такі заходи повинні ґрунтуватися на партнерській взаємодії шкільної адміністрації, педагогів, соціального педагога, практичного психолога та батьків учнів, які стали учасниками булінгу, або знаходяться в групі ризику.

Цієї думки дотримується й науковець В. Бондар, який наголошує на важливості ролі педагогічного працівника в процесі профілактики булінгу підлітків у шкільному середовищі. У своїй науковій статті «Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти» вчений зазначає, що сучасний шкільний вчитель повинен постійно транслювати інформаційно-просвітницьку роботу з профілактики булінгу серед підлітків [6, с. 6]. Важливо підкреслити, що профілактичні заходи у школі, які спрямовані на протидію булінгу підлітків, не повинні бути спонтанними, а мають носити системний характер. Тільки за цією умовою, зазначена профілактична робота може бути ефективною.

Вчена Н. Столярова повністю погоджується з цією думкою та підкреслює, що соціально-педагогічна діяльність з профілактики булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти має бути цілеспрямованою, систематичною та комплексною [59, с. 71].

Науковець О. Ворощук зазначає, що існують окремі завдання педагогічного колективу загальноосвітньої школи, шкільного психолога та соціального педагога в роботі з попередження булінгу серед підлітків. Так, у своїй роботі «Прояви та шляхи ефективної профілактики булінгу в підлітковому середовищі» розкриває особливості партнерської взаємодії зазначених спеціалістів з батьками учнів. Це: просвітницькі форми та методи роботи, практичні заняття, зокрема, у вигляді батьківських зборів, консультацій, педагогічного консиліуму, лекцій та семінарів тощо [10].

Також треба звернути увагу на великий потенціал тренінгу в процесі профілактики булінгу у шкільному середовищі. Це пояснюється тим, що тренінг можна використовувати як з батьками учнів, педагогами так й безпосередньо з підлітками.

Вчений у галузі соціології та психології М. Хараджи у власній науковій статті «Особливості шкільного булінгу в підлітковому середовищі» називає оптимальні методи профілактики шкільного булінгу у підлітковому середовищі:

1. Покращення загальної емоційної та психологічної атмосфери у школі.
2. Дотримання правил поведінки, які встановлені шкільним статутом.
3. Виховний процес булі. Мова йде про повідомлення серйозності наслідків булінгу не тільки для жертви, але й для агресора, у вигляді окремих санкцій.

4. Дружня підтримка. Мова йде про розділення булера та жерви булінгу, наприклад, до різних класів задля зменшення випадків їх взаємодії [66, с. 351]. Дотримуємося думки М. Хараджи щодо комплексного підходу до процесу профілактики булінгу у шкільному підлітковому середовищі. Погоджуємося, що методи профілактики булінгу повинні мати не тільки інформаційний характер, але й відрізнятися своїм практичним, діяльним характером. Наприклад, зі сторони вчителів та однокласників, які мають змогу практично вплинути на боротьбу із проявами булінгу у школі.

Доцільно звернути увагу на напрямки профілактичного соціально-педагогічного впливу, які пропонує дослідниця Д. Ячменьова у своїй науковій статті «Профілактики булінгу серед підлітків у закладі загальної середньої освіти». Мова йде про:

- 1) створити безпечне підліткове середовище в колективі, яка буде характеризуватися наявністю емоційно-психологічної та фізичної безпеки;
- 2) підвищити рівень поінформованості учнів та педагогічного складу навчального закладу щодо форм, проявів, чинників та наслідків шкільного булінгу;

3) формувати нетерпиме ставлення до проявів агресії, насилля, та булінгу, визначення його як порушення людських прав, та навички насильницької поведінки;

4) активізувати суб'єктів навчального закладу щодо реалізації профілактичних заходів проти проявів булінгу [72, с. 126].

Дослідниця А. Полянничко виокремлює пріоритетну роль шкільного соціального педагога у процесі профілактики булінгу у шкільному, підлітковому середовищі. У своїй науковій роботі «Профілактика булінгу у шкільному середовищі» вона виокремлює три етапи профілактичної роботи у школі у зазначеному напрямку: первинна, вторинна та третинна профілактика. На етапі первинної профілактики створюються сприятливі умови для пригнічення проявів булінгу у школі. Це відбувається у форсі спілкування з учнями, їх батьками та педагогічним складом освітнього закладу. Вторинна профілактика має за мету усунути та обмежити можливі прояви агресії та конфліктів у шкільному підлітковому середовищі. На цьому етапі може відбуватися більш спрямована профілактична робота, яка може мати як індивідуальну так й групову форму. Під час діагностики, визначаються потенційні булери та жертви булінгу. Щодо третинної профілактики, то вона є комплексом заходів, які активно не допускають прояви булінгу у шкільному середовищі. Зокрема, й повторних випадків шкільних цькувань [43, с. 13].

Науковиця М. Харитонova розкриває важливу роль психолога, соціального педагога та представників шкільної адміністрації в процесі профілактичної роботи з протидії підлітковому булінгу у школі за участю батьків учнів. Так, вчена вказує, що під час бесіди з батьками жертв булінгу основними завданнями зазначених сторін є:

- 1) збір всіх необхідних даних, що стосуються ситуації булінгу;
- 2) розвиток відносин з батьками;
- 3) заохочення батьків до партнерської взаємодії для подолання шкільного цькування;
- 4) встановлення і підтримка відкритих стосунків між школою і батьками.

Також М. Харитоновна вказує, що робота з батьками щодо профілактики та подолання булінгу серед підлітків у закладах освіти передбачає:

1) батьківську підтримку емоційного характеру, роботу з батьківськими почуттями та побоюваннями, зокрема, у вигляді: гніву, страху, стурбованості щодо безпеки їх дитини тощо);

2) зниження відчуття стресу та надання батькам можливості вільно виявляти емоції; оцінку потреб та очікувань батьків;

3) спільний пошук рішення та складання плану дій; інформування про політику школи щодо явища булінгу, методи профілактики та засоби моніторингу проблеми;

4) прийняття авторитетності ролі батьків в захисті прав своєї дитини;

5) сприяння розвитку ініціатив батьків щодо профілактики та корекції дитячого та підліткового булінгу;

6) інформування батьків про всі дії закладу освіти для вирішення проблемної ситуації, та дії, які ще потрібно зробити [68, с. 193].

Вчена І. Нохріна у своїй роботі «Соціально-педагогічна профілактика булінгу серед підлітків в закладах загальної середньої освіти» підкреслює, що доцільним є здійснення профілактики підліткового булінгу, за допомогою окремих корекційних програм, які мають за мету впровадити нові поведінкові форми у суспільстві, розвивати стресостійкість особистості, яка буде відрізнятися своєю самостійністю та відповідальністю щодо побудови свого власного життя [36, с. 128].

Треба відмітити зростаючу тенденцію серед сучасних науковців до самостійної розробки програм протидії булінгу у шкільному підлітковому середовищі.

Так, С. Куряча розробила комплексну програму соціально-педагогічної діяльності з профілактики булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти «Булінг та його прояви в підлітковому віці». Зміст програми передбачає наявність діагностичного матеріалу щодо психічного стану підлітків, тренінгу та дискусій на тему «Скажемо булінгу – Ні!» , «Протидія

булінгу». Програма спрямована на підлітків, за участю соціального педагога та шкільного педагога [28, с. 61].

Науковцем Я. Носачем була розроблена програма профілактики булінгу у підлітковому середовищі, яка передбачає такі завдання:

1) інформувати педагогічний склад освітнього закладу, учнів та їх батьків щодо специфіки проблеми булінгу у шкільному середовищі, правил його профілактики та корекції;

2) навчати педагогів;

3) реалізовувати заняття групової форми з учнями;

4) надавати допомогу учням, які стикнулися з проявами булінгу;

5) взаємодія з батьками.

У змісті програми передбачено використання арт-терапевтичних технік (бібліотерапія, драматерапія), рольових ігор тощо [35, с. 101].

В той же час, дослідниця М. Моруга розробила профілактичну програму «Булінг у шкільному середовищі», яка спрямована на протидію випадків підліткового булінгу у школі. Зазначена програма складається із тренінгу «Stop the aggression» для учнів, просвітницької бесіди для педагогів «Булінг у шкільному середовищі» та інформаційних матеріалів щодо протидії шкільному цькуванню [34, с. 5].

Отже, можемо зробити висновок, що у сучасній науковій літературі, проблема профілактики булінгу у підлітковому середовищі розглядається у теоретичному, методичному та практичному аспекті.

1.2. Уточнення головних понять: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище»

Для більш глибокого розуміння теми нашого дослідження, важливо уточнити сутність таких його опорних понять як: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток» та «підліткове середовище». Розглянемо наукові підходи до визначення зазначених понять задля формування власних висновків.

Почнемо із розгляду існуючих наукових думок щодо сутності поняття «профілактика» у сучасній науковій літературі.

Т. Журавель вказує, що поняття «профілактика» у науковому просторі є поліаспектним та використовується у різноманітних наукових галузях. Так, термін «профілактика» зустрічається у психіатрії та психології, у медицині, валеології, юриспруденції, соціології тощо. У медичному та валеологічному аспекті, профілактику розуміють як «комплекс заходів, спрямованих на забезпечення високого рівня здоров'я людей, їх творчого довголіття, усунення причин захворювань, у тому числі покращення умов праці, побуту та відпочинку, охорони довкілля». Щодо психіатрії та психології, ці галузі науки характеризують термін «профілактика» як сукупність заходів, спрямованих на попередження розладів психіки та поведінки, підтримку психічного благополуччя; попередження розвитку захворювання та його рецидиву, попередження дії на організм хворобоутворюючих причин та розвитку захворювань шляхом ранньої діагностики та лікування, а також заходи, спрямовані на попередження рецидиву хвороби та перехід її у хронічні форми. Треба відмітити, що два зазначені аспекти розгляду поняття «профілактика» є досить схожими та розглядаються як заходи попередження негативних дій чи явищ. Юридичний характер тлумачення зазначеного поняття розкривається як комплекс заходів, спрямованих на виявлення, обмеження або усунення факторів виникнення протиправних явищ в цілому, та окремих їх видів зокрема. У соціальному контексті, визначення поняття «профілактика» торкається сукупності (системи) заходів, спрямованих на виконання таких завдань як:

- 1) охороняти здоров'я населення;
 - 2) покращити фізичний розвиток громадян;
 - 3) забезпечити довголіття населення;
 - 4) попередити виникнення асоціальних факторів, явищ та процесів
- [17, с. 98]. Отже, можемо зробити висновок, що поняття «профілактика» доцільно розуміти як комплекс заходів, які мають змогу попередити появу негативних дій та явищ та покращити стан здоров'я та якість життя.

Так як, тема нашого дослідження торкається саме соціальної роботи, вважаємо доцільним детальний розгляд поняття «профілактика» саме у соціальному контексті (соціальна профілактика).

А. Полянничко стверджує, що соціальна профілактика є напрямом діяльності соціального та педагогічного характеру, яка виявляється у комплексі соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, які мають за мету попередити, обмежити прояви явищ негативного характеру у соціумі [43]. В. Трофіменко підкреслює, що неправильним є розгляд соціальної профілактики тільки як спеціально організовані заходи, які спрямовані на попередження розвитку негативних соціальних явищ. На думку науковця, оптимальним підходом до розуміння терміну «соціальна профілактика» буде: заходи, які спрямовані на підвищення якості життя людей, збереження та зміцнення їх здоров'я [63]. М. Козирєв повідомляє, що об'єктом соціальної профілактики «є, в широкому сенсі, окремий соціум, суспільство; у вузькому сенсі, об'єктом для профілактики соціального характеру можуть бути окремі члени цього соціуму або соціальні групи. Щодо суб'єктів профілактичної роботи, то це спеціально створені організації та установи, спеціалісти, так і окремі особи, волонтери, що зацікавлені у попередженні та подоланні проблеми, і які мають необхідні для цього ресурси (інтелектуальні, фінансові, методичні тощо)» [24, с. 77]. Отже, соціальна профілактика – це заходи, які мають за мету попередити появу негативних соціальних явищ та покращити загальний стан життя членів соціуму.

Т. Журавель вказує, що соціальна профілактика поділяється на два види:

1. Загальна профілактика (здійснення загальних профілактичних, корекційних заходів, які мають як суспільний так й особистісний характер та попереджують прояв негативних суспільних явищ).

2. Спеціальна профілактика (профілактика, яка передбачає роботу з окремими групами, які становлять групу ризику щодо окремого негативного

суспільного явища, яка включає в себе заходи, які мають за мету попередити виникнення певних негативних явищ в них) [17, с. 102].

Перейдемо до аналізу існуючих підходів до визначення поняття «соціальна робота» у сучасній науковій літературі.

Н. Кривоконь зазначає, що соціальна робота є цілеспрямованою діяльністю у суспільстві через уповноважені органи, яка спрямована на забезпечення належного соціального, культурного та матеріального рівня життя членів суспільства та надання допомоги різним категоріям людей [27, с. 55].

Ю. Орешета називає соціальну роботу роботою, яка має за мету забезпечити вирішення всієї сукупності проблем у контексті «особистість-навколишнє середовище». Вчена підкреслює, соціальна робота повинна задовольнити наявні суспільні потреби. Соціальні працівники, в свою чергу, планують, реалізують, оцінюють, науково вивчають соціальні програми, які спрямовані на здійснення підтримки окремих суспільних груп [40, с. 125]. Отже, можемо зробити висновок, що соціальна робота – це робота соціальних працівників, яка спрямована на суспільство чи окремих його членів, та яка має за мету забезпечити вирішення чи попередження їх соціальних проблем.

Н. Кривоконь доповнює, що соціальна робота ґрунтується на окремих принципах. Мова йде про наступні:

- 1) універсальність;
- 2) охорона соціальних прав;
- 3) соціальне реагування;
- 4) профілактична спрямованість;
- 5) клієнтоцентризм;
- 6) опора на власні сили клієнта;
- 7) активізація;
- 8) максимізація соціальних ресурсів;
- 9) конфіденційність;
- 10) толерантність [27, с. 58].

Ю. Орешета зазначає, що суб'єктом соціальної роботи є соціальні працівники, які забезпечують вирішення питання щодо соціальних проблем громадян, здійснюють організацію та проведення профілактичних заходів щодо попередження появи негативних соціальних явищ та подій. Об'єкт соціальної роботи є ідентичним до соціальної профілактики: це може бути як в цілому суспільство, соціум так й окремі громадяни чи соціальні групи, які потребують соціальної допомоги [40, с. 127].

За Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», фахівець із соціальної роботи це – особа, яка має спеціальну освіту і здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей та молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах [50].

Ще одним опорним поняттям нашого дослідження є поняття «булінг». Звернемо увагу на визначення сутності цього поняття у науковому середовищі.

Д. Сорочан повідомляє, що термін «булінг» має англійське коріння та походить від англійського дієслова «to bully», що дослівно перекладається як «залякування, цькування». На думку вченого, булінг – це систематичне агресивне переслідування і цькування, залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування. Д. Сорочан вказує, що проблема булінгу у науковому середовищі є досить молодою. Початок вивчення цього негативного соціального явища у науці датується 1970-ми рр.. Перший науковець, який досліджував проблему булінгу у соціальному середовищі був скандинавський вчений Девід Олвеус. Він визначав булінг як особливий вид насильства, коли одна людина (або група) фізично нападає або загрожує іншій людині (групі), останній із яких слабший і не може захиститися ні фізично, ні морально [57, с. 14]. Н. Лалак характеризує булінг як агресивна поведінка щодо окремої особи або групи, з метою приниження, домінування, фізичного чи психологічного самоствердження [29, с. 134]. Є. Соболев, в свою чергу, стверджує, що булінг – це зовнішнє вираження насильницьких дій, які можуть бути фізичними (зокрема, сексуальними, економічними) та психологічними (словесними, письмовими) [56, с. 4]. Н. Лалак вказує, що «виконавцем» булінгу

є булер (переслідувач, агресор). Окрім булеру та жертви булінгу, досить часто у булінгу приймає участь третя сторона – спостерігачі [29, с. 134]. Таким чином, можемо охарактеризувати поняття «булінг» як зовнішнє вираження фізичних чи психологічних насильницьких дій, які мають складний, систематичний та комплексний характер.

Д. Сорочан називає специфічні ознаки булінгу. Це:

- 1) регулярна повторюваність протягом певного часу;
- 2) суб'єкти взаємодії («кривдник» і «жертва») зазвичай є представниками однієї і тієї самої соціальної групи [57, с. 14].

У науковій літературі зазначено, що прояви булінгу можуть з'являтися під впливом окремих чинників.

Так, Ю. Бриндіков вказує, що до чинників здійснення булінгу відносяться:

- 1) фізичні вади (слухові та зорові проблеми, порушення координації рухів та ін.);
- 2) поведінкові особливості (замкненість, пасивність, сором'язливість, покірність, надмірну відкритість, імпульсивність тощо);
- 3) особливості зовнішності підлітка (руде волосся, нерівні ноги, вага тіла та ін.) [7, с. 225].

Є. Соболев, в той же час, виокремлює наступні чинники булінгу:

- «1) зовнішній вигляд (зріст, вага тіла, національна приналежність, фізичні чи розумові вади та дефекти;
- 2) значна навчальна успішність чи неуспішність, окремі здібності;
 - 3) матеріальний стан;
 - 4) тип характеру чи темпераменту (інтроверт, меланхолік, зажатість, низька самооцінка тощо)» [56, с. 5].

Д. Сорочан стверджує, що булінг має тісний зв'язок з такими поняттями як: «агресія» та «насильство» [57, с. 16].

Н. Лалак звертає увагу, що досить часто прояви булінгу спостерігаються у шкільному середовищі. Шкільний булінг дослідниця визначає «як складне, системне та комплексне соціально-психологічне явище, яке розвивається в

ситуації ворожості, страху, конфліктності. Н. Лалак наголошує, що найбільша тенденція до появи проявів булінгу у школі відмічається серед учнів підліткового віку» [29, с. 134].

Підлітковий вік є досить складним у житті людини. Для того, щоб визначити образ особистості підлітка, доцільним є розглянути особливості підліткового віку як вікового періоду.

Так, Р. Павелків вказує, що підлітковий вік межує між 10-12 та 14-15 роками. Зазначений віковий період називають перехідним, бо він є переходом особистості від дитинства до дорослості [41, с. 178]. О. Ворощук звертає увагу, що у психолого-педагогічній літературі, підлітковий вік характеризується такими визначеннями як: «важкий», «критичний», «конфліктний». Вчений це пояснює тим, що для особистості підліткового віку властива емоційність, неадекватна самооцінка, прояви агресивності та конфліктності [10]. В. Чумак доповнює, що у підлітковому віці відбувається активний фізичний розвиток людини, відмічається інтенсивний розвиток її емоційної та інтелектуальної сфери. Міжособистісні стосунки з однолітками є досить важливими у цьому віці [70, с. 63]. Р. Кацавець наголошує, що підлітковий вік – це період вікової кризи, яка обумовлена:

- 1) відносинами з сім'єю;
- 2) соціальним статусом у колективі однолітків;
- 3) академічною успішністю;
- 4) розвитком пізнавальної сфери;
- 5) сформованістю творчих інтересів;
- 6) фізіологічними особливостями [21, с. 56].

Р. Павелків називає такі причини критичності підліткового віку:

- 1) відмінності обов'язків та прав підлітків від суспільних вимог;
- 2) швидкі фізіологічні та психологічні зміни у розвитку;
- 3) прояви накопичених виховних дефектів;
- 4) психологічні зрушення зумовлені статевим дозріванням, зміни у самоприйнятті підлітка;

5) поступове усвідомлення підлітками відмінностей їх положення в родині [41, с. 180]. Р. Кацавець вказує, що підлітковий вік характеризується формуванням окремих новоутворень. Мова йде про:

- 1) почуття дорослості (ставлення підлітка до себе як до дорослого);
- 2) розвиток самосвідомості;
- 3) формування ідеалу особистості;
- 4) схильність до рефлексії;
- 5) інтерес до протилежної статі, статеве дозрівання;
- 6) підвищена збудливість;
- 7) часта зміна настрою;
- 8) особливий розвиток вольових якостей;

9) потреба в самоствердженні та самовдосконаленні, в діяльності, що має особистісний сенс;

10) самовизначення [21, с. 59]. Таким чином, можемо зробити висновок, що особистість підлітка – це особистість 10-15 років, яка зазнає як фізіологічних так й психологічних змін, які зумовлюють формування почуття дорослості, підвищення проявів агресії, конфліктності, нестабільність емоційних проявів тощо.

Перейдемо до розгляду поняття «підліткове середовище». Почнемо із визначення опорного терміну вищезазначеного – «соціальне середовище».

На думку О. Ворощука, соціальне середовище – це сукупність суспільних відносин, що складаються в суспільстві (уклад життя, традиції, які оточують людину, соціально-побутові умови, обстановка, а так само сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов), домінуючі суспільні ідеї й цінності [10]. Треба зазначити, що ми не зустріли у науковій літературі різноманітних визначень терміну «підліткове середовище», тому, враховуючи розгляд ознак особистості підлітка та особливості підліткового вікового періоду, можна зробити окремі висновки. Таким чином, можемо розглядати соціальне середовище у контексті підліткового віку як соціальне середовище, в якому панують особистості підліткового віку.

Отже, нами була уточнена сутність таких головних понять нашого дослідження як: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище» та зроблені власні висновки щодо визначення зазначених понять.

1.3. Принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми підліткового віку

Соціальна робота з окремою віковою категорією громадян має певні принципи та методи дослідження. Зокрема, з дітьми підліткового віку. Розкриємо основні принципи та методи дослідження соціальної роботи з громадянами зазначеного віку.

По-перше, звернемо увагу на існуючі принципи дослідження соціальної роботи з дітьми підліткового віку.

В. Тернопільська визначає принципи дослідження соціальної роботи як основні правила роботи у сфері надання соціальних послуг населенню і здійсненню втручань [62, с. 310].

О. Бакуліна стверджує, що будь-яка соціальна робота повинна будуватися на основі загальних принципів. Мова йде про такі принципи як:

1. Визнавати гідність людини.
2. Сприяти правам людини.
3. Сприяти соціальній справедливості.
4. Сприяти праву на самовизначення.
5. Сприяти праву на участь.
6. Поважати конфіденційність та приватність.
7. Ставитися до людей як до цілісних індивідів.
8. Етично використовувати технології та соціальні медіа.
9. Дотримання професійної доброчесності [3, с. 193].

М. Лукашевич, в свою чергу, називає такі загальні принципи дослідження соціальної роботи:

1. Клієнтоцентризм. Соціальна робота повинна бути спрямована саме на окремого громадянина чи соціальну групу, яким приділяється пильна увага.

2. Опора на власні сили клієнта. Активна участь клієнта у визначенні своїх проблем, труднощів та сильних сторін.

3. Наснаження / активізація. Цей принцип передбачає підвищення впевненості, самооцінки учасників соціальної роботи.

4. Максимізація соціальних ресурсів. Мова йде про максимальне залучення різноманітних соціальних ресурсів в процесі соціальної роботи.

5. Конфіденційність. Соціальним робітникам забороняється розголошувати особисту інформацію про учасників соціальної роботи, особливості її перебігу.

6. Толерантність. Соціальна робота має бути побудована, поважаючи особистість кожного учасника соціальної роботи, його особисті прояви.

7. Професійної чесності і дотримання професійних меж. Цей принцип передбачає наявність чесності у соціальних робітників в процесі соціальної роботи та звітності про свої дії в роботі з клієнтами. Усі дії соціальних працівників в процесі соціальної роботи повинні дотримуватися професійних меж (здійснюватися, за допомогою професійних компетентностей, передбачати діловий стиль) [30, с. 93]. Повністю погоджуємося з науковцями щодо окреслених принципів соціальної роботи. Вважаємо, що вони становлять фундамент до надання соціальних послуг та реалізації соціальної допомоги.

Отже, розглянувши загальні принципи дослідження соціальної роботи, перейдемо до визначення принципів дослідження соціальної роботи саме з дітьми підліткового віку.

О. Агарков зазначає, що соціальна робота з підлітками ґрунтується на окремих принципах. Це:

1. Інтеграція. В процесі соціальної роботи з підлітками, забезпечується єдність та взаємна оптимізація.

2. Системність. Соціальна робота з дітьми підліткового віку повинна мати систематичний характер та забезпечуватися у вигляді системи.

3. Об'єктивна позиція у взаємодії з підлітками. Соціальні робітники повинні мати об'єктивну позицію в процесі взаємодії з громадянами підліткового віку.

4. Активність. В процесі соціальної роботи повинно створюватися окремо розвиваючо-виховне середовище.

5. Стабільність. Динамічне розвиваючо-виховне середовище має сприяти створенню умов для зміни навколишнього середовища та поведінки підлітків.

6. Позитивне емоційне середовище. Створене середовище для соціальної роботи з підлітками повинно мати позитивний емоційний характер [1, с. 88].

Т. Семигіна, в свою чергу, виокремлює такі принципи дослідження соціальної роботи з підлітками:

- 1) принцип індивідуально-особистісного підходу до підлітка;
- 2) принцип опори на позитивні сторони особистості підлітка;
- 3) принцип об'єктивності підходу до підлітка;
- 4) принцип конфіденційності [54, с. 59].

Розглянувши основні принципи дослідження соціальної роботи з підлітками для протидії булінгу, перейдемо до визначення окремих методів їх дослідження.

О. Агарков характеризує метод дослідження як спосіб отримання певних фактів відповідно до методологічних принципів [1, с. 90].

С. Омельченко зазначає, що в соціальній роботі із зазначеною категорією громадян, достатньо часто використовуються загальнонаукові методи дослідження. Мова йде про такі групи методів як:

- 1) методи емпіричного дослідження;
- 2) методи теоретичного дослідження;
- 3) комплексні методи, які можуть використовуватися в теоретичному та емпіричному дослідженнях.

Отже, до першої групи загальнонаукових методів, які використовуються у дослідженнях емпіричного характеру можна віднести такі методи дослідження як: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент. В той же час,

доцільно нагадати, то спостереження може бути відкритим чи скритим; лабораторним, польовим чи лабораторно-польовим тощо. Що стосується експерименту, він може мати такі етапи як: констатувальний (визначення стану окремого критерію), формуючий (здійснення впливу на окремий критерій, який вивчається) та контрольний (повторне визначення стану окремого критерію, після здійснення на нього впливу). До методів теоретичного дослідження відносяться: сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод. Окремі методи дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання та ін.) можуть використовуватися як в процесі емпіричного так й теоретичного дослідження [38, с. 86].

Т. Семігіна повідомляє, що в соціальній роботі з підлітками, які опинилися в складній життєвій ситуації, зокрема, під час протидії булінгу, використовують загальнонаукові, педагогічні, соціологічні та психологічні методи дослідження. Так, до загальнонаукових, вона відносить:

- 1) системний і структурно-функціональний аналіз;
- 2) опитування (у формі інтерв'ю і анкетувань);
- 3) спостереження;
- 4) експертне оцінювання;
- 5) експеримент;
- 6) методи кількісного і якісного аналізу отриманих даних.

Т. Семігіна виокремлює наступні педагогічні методи дослідження в соціальній роботі:

- 1) педагогічне спостереження;
- 2) педагогічний експеримент.

Щодо власне соціологічних методів дослідження, науковиця виділяє такі як:

- 1) поштове і телефоне опитування;
- 2) контент-аналіз;
- 3) групове інтерв'ю;

4) метод фокус-груп.

Т. Семігіна наголошує, що досить часто в соціальній роботі з дітьми підліткового віку, які заходяться в складних життєвих обставинах, використовуються психологічні методи дослідження. Мова йде про:

- 1) тестування;
- 2) проєктивні методики;
- 3) аналіз продукту діяльності;
- 4) аналіз незалежних характеристик [54, с. 66].

В. Тернопільська також звертає увагу, що соціальна робота з підлітками передбачає діагностичну роботу, яка забезпечується, за допомогою таких діагностичних методів як:

- «1) спостереження;
- 2) бесіда;
- 3) тестування;
- 4) проєктивні методики;
- 5) опитувальники на виявлення особистісних особливостей» [62, с. 321].

Не можемо не погодитися з науковцями щодо важливості діагностичного напрямку в соціальній роботі з підлітками. Саме результати діагностики дозволяють відібрати шляхи подальшої роботи та її головні завдання.

С. Омельченко називає більш поширеними методами дослідження в соціальній роботі з підлітками, які зазнають булінгу, такі науково-дослідницькі методи як: інтерв'ю, соціальне опитування, експертна оцінка, експертний прогноз, бібліографічний метод [38, с. 84].

О. Агарков до найбільш поширених методів дослідження в роботі соціального працівника з підлітками відносить: анкетування, тестування, та опитування [1, с. 98]. Погоджуємося з науковцями щодо оптимальності використання зазначених методів дослідження в соціальній роботі з підлітками, які були опинилися в складних життєвих ситуаціях та потерпають від булінгу.

В контексті соціальної роботи, доцільно розглянути такий метод дослідження як соціологічний експеримент. Т. Семігіна характеризує його як

метод отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності досліджуваного соціального об'єкта в результаті впливу на нього запровадження або видозмінюються експериментатором і контрольованих (керованих) їм нових факторів [54, с. 79].

Також необхідно виокремити важливість використання такого методу дослідження в соціальній роботі з підлітками, які потерпають від булінгу як метод соціометрії. О. Агарков вказує, що метод соціометрії – це метод дослідження, який дозволяє вивчити внутрішньокolleктивні зв'язки шляхом виявлення стосунків між членами колективу [1, с. 101]. На нашу думку, метод соціометрії є доцільним у використанні з підлітками, які зіткнулися з проявами булінгу. Це пояснюється тим, що зазначений шлях вивчення особливостей міжособистісних стосунків в підлітковому середовищі має змогу вказати на потенційних «агресорів» та жертв булінгу, соціальні ролі в учнівському колективі.

Отже, ми дізналися, що дослідження в соціальній роботі з дітьми підліткового віку ґрунтується на окремих принципах та передбачає використання різноманітних методів дослідження.

Таким чином, розглянувши сучасний стан розгляду проблеми профілактики булінгу у підлітковому середовищі в сучасній науковій літературі, можемо зробити висновки, що зазначена проблема розглядається у теоретичному, методичному та практичному аспекті. Дослідники розробляють власні профілактичні програми, які спрямовані на протидію підлітковому булінгу, пропонують окремі напрямки та методи вирішення цієї наукової, суспільної проблеми.

Нами була уточнена сутність таких головних понять нашого дослідження як: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище» та зроблені власні висновки щодо визначення зазначених понять. Таким чином, профілактика – це комплекс заходів, які мають змогу попередити появу негативних дій та явищ та покращити стан здоров'я та якість життя. Соціальна профілактика – це заходи, які мають за мету попередити появу

негативних соціальних явищ та покращити загальний стан життя членів соціуму. Соціальна робота – це робота соціальних працівників, яка спрямована на суспільство чи окремих його членів, яка має за мету забезпечити вирішення чи попередження їх соціальних проблем. Булінг – це зовнішнє вираження фізичних чи психологічних насильницьких дій, які мають складний, систематичний та комплексний характер. Підліток – це особистість 10-15 років, яка зазнає як фізіологічних так й психологічних змін, які зумовлюють формування почуття дорослості, підвищення проявів агресії, конфліктності, нестабільність емоційних проявів тощо. Підліткове середовище – це соціальне середовище, в якому панують особистості підліткового віку.

Нами були розглянуті принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми підліткового віку. Отже, дослідження соціальної роботи з підлітками ґрунтується на принципах: конфіденційності, індивідуально-особистісного підходу до підлітка, опори на позитивні сторони особистості підлітка, об'єктивності підходу до підлітка, інтеграції, системності, активності, стабільності та позитивного емоційного середовища. В процесі соціальної роботи з дітьми підліткового віку використовуються такі методи дослідження як: теоретичні, емпіричні та теоретично-емпіричні. Загалом, зазначені методи можна поділити на: загальнонаукові, педагогічні, психологічні та соціологічні. Більш поширеними методами дослідження в соціальній роботі з підлітками можна вважати: опитування, тестування, анкетування, соціологічний експеримент, соціометрію, інтерв'ю.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

2.1. Технології соціальної роботи з підлітками у складних життєвих ситуаціях для протидії булінгу

Одним із об'єктів соціальної роботи є підлітки, які опинилися в складних життєвих обставинах. Розглянемо детальніше особливості зазначеного напрямку роботи та окремі технології соціальної роботи з цією віковою категорією людей.

Для початку, вважаємо доцільним визначити сутність поняття «складні життєві обставини». Для цього, розглянемо існуючі наукові підходи до тлумачення зазначеного поняття.

Так, на думку Т. Рисинець, складна життєва обставина – це «обставина, яка характеризується певною взаємодією зовнішніх та внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають спроможності особистості подолати її» [52, с. 69]. О. Михайленко характеризує складні життєві обставини як «ситуації, що об'єктивно порушують життєдіяльність індивіда та обмежують його можливості у самозбереженні, самоствердженні, саморозвитку та самореалізації» [33]. Н. Манапова вказує, що складна життєва обставина – «це обставина у житті, у якій суб'єкт зіштовхується із неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо)». Вчена таку обставину ще називає критичною [32, с. 75]. Е. Гришін, в свою чергу зазначає, що складна життєва обставина є «результатом суб'єктивного сприйняття складних життєвих ситуацій або як нездоланих та невідконтрольних, що призводить до ненормативної кризи особистості та виникненню на її тлі негативних психоемоційних станів та симптомо-комплексів, або як контрольованих з високою вірогідністю розв'язання

проблем, що за умови наявності соціальної підтримки та низки психологічних ресурсів особистості сприяє виникненню резильєнтності особистості» [12, с. 26]. Отже, можемо охарактеризувати складні життєві обставини як життєві обставини, які мають внутрішні та зовнішні ознаки, які перешкоджають особистості здійснити їх вирішення власними силами та ресурсами.

Р. Чіп доповнює, що складні життєві ситуації мають власні ознаки та проявляються у:

- 1) високому ступені значимості для особистості;
- 2) відсутності або неможливості використання звичних життєвих схем для вирішення проблем;
- 3) невизначеністю щодо перспектив розвитку ситуації;
- 4) рівні «біографічного стресу»;
- 5) суб'єктивній оцінці особистості ситуації як важкої;
- 6) можливих втратах;
- 7) варіантах вирішення;
- 8) ресурсах та можливостях (фізичних, психологічних, моральних, тимчасових);
- 9) наявності досвіду подолання [69, с. 291].

Визначивши сутність поняття «складні життєві обставини», вбачаємо доцільність у розгляді характеристик категорії «підлітки, які опинилися в складних життєвих обставинах».

Так, О. Михайленко визначає цю категорію дітей як осіб, віком від чотирнадцяти, до вісімнадцяти років, які знаходяться у обставинах, які заважають їх розвитку та спонукають до отримання державної, громадської та кваліфікованої допомоги, допомоги близьких задля боротьби зі складними життєвими ситуаціями та відновлення повноцінної життєдіяльності, яка відповідає окремим інтересам та потребам підлітків [33, с. 18]. М. Шевелева доповнює, що зазначена категорія підлітків потребує організованої та систематичної соціально-педагогічної підтримки, яка передбачає наявність цільового, суб'єктивного, змістовного, технологічного, середовищного та

критеріально-оцінного компонентів соціальної роботи [71, с. 198]. О. Михайленко вказує, що до категорії підлітків, які перебувають у складних життєвих ситуаціях відносяться й діти, які зазнають насилля: як у сім'ї так й у соціумі (прояви булінгу) [33]. Як зазначалося вище, підлітки, які перебувають у складних життєвих обставинах потребують організованої та систематичної соціальної роботи. Вона передбачає наявність окремих форм, методів, напрямів на технологій роботи соціального характеру. Розглянемо їх детальніше.

Загалом, О. Агарков виокремлює такі напрямки соціальної роботи, які застосовуються з підлітками, яким необхідні захист та підтримка. Це:

1. Загальноосвітній напрям. Зазначений напрям передбачає створення усіх умов для різнобічного розвитку підлітка (індивідуальний, фізичний, духовний). Зазвичай, такий напрям реалізується у формах та методах позаурочної діяльності (молодіжні об'єднання, курси, секції, клуби, спеціальні служби, експедиції тощо).

2. Виховно-профілактичний напрям. У цьому напрямку відбувається виявлення несприятливих психолого-педагогічних і соціальних факторів, які негативно впливають на соціальний, психологічний та фізичний розвиток підлітків. Головна мета зазначеного напрямку – це здійснити профілактичні засоби з усунення деструктивних ознак розвитку фізичного, психологічного та соціального характеру підлітків.

3. Психолого-педагогічно-охоронний напрям. У змісті зазначеного напрямку соціальної роботи, передбачається захистити підлітків, які зазнають фізичного, соціального та психологічного насильства; робота з підлітками, які мають девіантну поведінку. Цей напрямок передбачає використання різноманітних форм та методів соціальної роботи (консультаційні пункти, бесіди, лекції, соціальні служби для молоді тощо) [1, с. 99]. На нашу думку, усі окреслені напрямки є важливими для соціальної роботи з підлітками, які опинилися у складних життєвих обставинах. Це пояснюється тим, зазначені напрямки є обов'язковими компонентами ефективної соціальної роботи.

А. Полянничко виділяє такі шість основних методів соціальної роботи з підлітками, які перебувають у складних життєвих ситуаціях:

1. Соціально-психологічні. Зазначені методи корегують ціннісну та орієнтаційну сферу особистості, вдосконалюють її психологічні можливості, надають підтримку та допомогу (психодіагностика, психокорекція, психологічне консультування тощо).

2. Соціально-педагогічні. Дані методи передбачають підвищення освітнього та інтелектуального рівня розвитку підлітка, формують правильні життєві орієнтири та цінності (освіта, просвіта, педагогічна корекція, педагогічне консультування).

3. Соціально-медичні. Це надання своєчасної та необхідної медичної допомоги підлітку, яка виявляється у лікуванні, соціально-медичній реабілітації та адаптації, організації комфортного життєвого середовища.

4. Соціально-правові. Ці методи мають за мету забезпечити життєдіяльність підлітків, яка буде відповідати законодавчим нормам та правам. Це може відбуватися у юридичному та правовому захисті інтересів підлітка, у формі правової освіти, правового контролю та правових санкцій.

5. Соціально-економічні. Дозволяють підвищити матеріальний рівень життя підлітка для його повноцінного розвитку та життєдіяльності. Ці методи реалізуються у вигляді матеріальної підтримки та допомоги, працевлаштування тощо).

6. Соціально-групові. Зазначені методи передбачають роботу з соціальним оточенням підлітків, які знаходяться у складних життєвих ситуаціях. Це може відбуватися у вигляді сімейного консультування, корекції системи відносин у підлітковому середовищі, організації творчих підліткових колективів тощо [44, с. 188]. Погоджуємося із вченим, бо підлітки, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, повинні отримувати підтримку різноманітного характеру.

В. Тернопільська, в свою чергу, називає таку класифікацію загальних методів соціальної роботи:

«1. За напрямками і формами можуть бути організаційними, соціально-психологічними, соціально-педагогічними, соціально-медичними, соціально-економічними тощо

2. За об'єктами соціальної роботи виражаються в індивідуальній, груповій та громадській роботі.

3. За суб'єктами соціальної роботи можуть бути методами, які застосовуються окремими спеціалістами, соціальними службами, органами управління соціальною роботою:

3.1. соціально-економічні (натуральна і грошова допомога; встановлення пільг; компенсацій, допомоги; догляд і побутове обслуговування; моральне заохочення тощо);

3.2. організаційно-розпорядчі (регламентування; нормування; інструктування);

3.3. психолого-педагогічні, які виражаються у підтримці; наданні інформації; роз'ясненні; рекомендацій тощо)» [62, с. 312].

О. Агарков стверджує, що соціальна робота з дітьми підліткового віку має змогу реалізовуватися, за допомогою різноманітних заходів, які мають профілактичний чи реабілітаційний характер чи шляхом організації різних сфер життєдіяльності підлітків. Мова йде про:

1) лекції, бесіди, диспути, зустрічі, конференції, семінари, телефонне інформування;

2) організації й проведення клубних об'єднань;

3) патронажне обслуговування, рейди-перевірки;

4) волонтерський рух;

5) підготовка і розповсюдження інформаційних листівок;

6) методичних розробок; робота із засобами масової інформації [1, с. 98].

Отже, бачимо різноманітні напрямки соціальної роботи з підлітками. Можемо зробити висновок, що соціальна робота із зазначеною віковою категорією населення спрямована на індивідуальний розвиток та забезпечення самореалізації.

Т. Семігіна до методів виховання в соціальній роботі з дітьми підліткового віку відносить:

- 1) переконання, заборону, вказівки, обмеження; бесіду, співбесіду;
- 2) інтерактивні, комунікативні, ігрові та інші ситуації.

Науковиця доповнює, що, наприклад, соціальна робота з підлітками, яка спрямована на усунення девіантної поведінки передбачає використання таких інноваційних методів як:

- 1) музикотерапія;
- 2) лялькотерапія;
- 3) ізотерапія;
- 4) психотерапія (бесіди з батьками, релаксаційний тренінг) [54, с. 68].

Дотримуємося думки, що інноваційні методи роботи з дітьми та підлітками є обов'язковими до впровадження в соціальну роботу. Ці методи відрізняються ефективністю, цікавістю, впливають на всебічний розвиток особистості.

О. Агарков зазначає, що соціальна робота з підлітками передбачає використання як методів та форм роботи, які мають індивідуальний характер, так й групові методи впливу [1, с. 98].

В. Тернопільська продовжує, що індивідуальна та групова соціальна робота з підлітками має окремі завдання та реалізується, за допомогою окремих методів роботи. Так, вчена зазначає, що індивідуальна соціальна робота має за мету допомогти підліткам вирішити окремі проблеми в індивідуальній взаємодії. Допоміжними методами у цьому процесі можуть стати: соціальний супровід, кейс-менеджмент, соціально-психологічне консультування, довготривалий догляд тощо. Щодо групової соціальної роботи з клієнтами зазначеного віку, його метою є надати допомоги підлітку в процесі передачі йому групового досвіду. Наприклад, це може здійснюватися, за допомогою наступних методів: тренінг, групові бесіди тощо [62, с. 328]. На нашу думку, розмежування індивідуальної та групової соціальної роботи з підлітками є важливим кроком до її ефективності. Це пояснюється тим, що окремі питання

повинні вирішуватися в індивідуальній формі, інші – можуть розглядатися у групі.

Н. Коляда вказує на те, що в соціальній роботі з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах, використовуються окремі соціально-педагогічні технології. Вони є способами взаємодії соціального працівника з підлітком, які мають за мету покращити процес його соціалізації, самовизначення та саморозвитку. Н. Коляда виокремлює наступні технології соціальної роботи з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах:

1. Особистісно-орієнтована. Зазначена технологія соціальної роботи має за мету забезпечити особистісний розвиток та самовдосконалення підлітка. Головною метою для цієї технології є самоактуалізація, індивідуальність, суб'єктивність, вибір, успіх, довіра та підтримка. Методи особистісно-орієнтованої технології соціальної роботи передбачають використання групових, творчих, діяльнісних методів.

2. Технологія «рівний-рівному». Ця технологія має за мету забезпечити рівність в соціальних зв'язках підлітка, який опинився в складних життєвих обставинах. Головною метою технології є його самореалізація. Зазначена технологія надає просвітницьку інформацію щодо соціальної та гендерної рівності у сім'ї та соціальному середовищі. Технологія «рівний-рівному» формує в підлітках відповідальність, дисциплінованість, комунікативність, розвиває організаторські, проєктувальні, гностичні, конструктивні вміння. Загалом, зазначена технологія має сформувані з особистості підлітка, який опинився в складній життєвій ситуації, лідера. До головних завдань технології соціальної роботи «рівний-рівному» є протидія насильству у сім'ї та соціальному середовищі однолітків, зокрема, у вигляді профілактичних заходів.

3. Соціальна реклама і соціальні інформаційні кампанії. Це первинна профілактика деструктивних соціальних подій та психічних станів. Метою цієї технології є впливати на свідомість широкої аудиторії, за допомогою соціальної реклами. Соціальна реклама виконує інформаційну, поведінкову, та суспільну функцію. Інформаційна функція передбачає надання окремої інформації

соціальної групі щодо певного соціального питання. Поведінкова функція має за мету змінити поведінкові моделі громадян. Щодо суспільної функції, вона передбачає створення позитивного іміджу соціальних та громадських організацій, соціальних служб, формування їх авторитету. Соціальна реклама може відрізнятися своїм змістом стосовно віку, соціального та економічного статусу, індивідуальних фізичних та психологічних особливостей об'єктів соціальної роботи. Соціальна реклама і соціальні інформаційні кампанії можуть мати вигляд різноманітної поліграфічної продукції, зовнішньої реклами, преси, реклами на теле- та радіо-каналах, в Інтернеті, соціальних заходів, акцій тощо [25, с. 141]. Переконані, що найбільш ефективною технологією соціальної роботи з підлітками, які зазнають булінгу є технологія «рівний-рівному». Саме зазначена технологія допоможе підняти самооцінку підлітку, розкриє його особистий потенціал, буде розвивати комунікативну компетентність.

О. Агарков, в свою чергу, виділяє такі види соціальних технологій (методів) впливу, які використовуються з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах:

1. Інформаційна. Забезпечується поширення інформації щодо уявлень про норму соціальної поведінки.

2. Бесіди, семінари, консультації. Окреслена вище інформація наводиться у зазначених формах у навчальних закладах, спеціальних консультативних центрах тощо.

3. Соціальна реклама. Вона може зустрічатися на радіо, в пресі, на телебаченні, у мережі Інтернет.

4. Соціально-профілактична. Технологія забезпечує реалізацію загальнодержавних профілактичних заходів соціального характеру.

5. Система органів і установ профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх. Виявляються у роботі соціально-реабілітаційних центрів, спеціальних установ для неповнолітніх, центрів допомоги.

6. Технологія групової та індивідуальної роботи. Групові заходи щодо профілактики та боротьби з деструктивною, антисоціальною поведінкою.

О. Агарков зазначає, що в соціальній роботі з підлітками, які переживають складну життєву ситуацію, існує окрема технологічна схема соціальної реабілітації. Мова йде про наступну схему:

1. Встановлюється контакт з підлітком, він виводиться зі стану стресу.
2. Досліджуються особистісні риси підлітка, специфіка всебічного розвитку (фізичний, психічний, соціальний).
3. Спільно плануються реабілітаційні заходи.
4. Координуються спільні дії з навчально-виховними закладами, громадськими організаціями щодо вирішення цього питання.
5. Корегуються особистісні риси підлітка, які зумовлюють проблеми з соціальною комунікацією, рівнем самооцінки тощо.
6. Організовується індивідуальний педагогічний підхід до підлітка.
7. Корегується негативний вплив соціального оточення підлітка (сім'я, однолітки тощо)
8. Створюються умови для повноцінного задоволення потреб підлітка та його всебічного розвитку, включення до соціальних груп однолітків соціально-позитивної спрямованості.
9. Забезпечується психологічна підтримка та наступний зворотній зв'язок з підлітком [1, с. 109]. Зазначена технологічна схема забезпечить комплекс необхідних дій для забезпечення ефективної соціальної роботи з підлітками, які опинилися в складній життєвій ситуації.

Отже, соціальна робота з підлітками, які знаходяться в складних життєвих обставинах передбачає використання різноманітних напрямків, методів, форм та технологій. Вони спрямовані на всебічний розвиток підлітка, формування в нього комунікативних навичок, рис лідера та отримання просвітницької інформації щодо належної поведінки у соціумі.

2.2. Компетентності та функції соціального працівника, який супроводжує підлітків в складних життєвих обставинах

Соціальний працівник повинен сформувати в собі окремі компетентності як професіонал та виконувати певні функції у соціальній роботі. Зокрема, це стосується соціальної роботи з підлітками, які перебувають в складних життєвих обставинах. Розглянемо основні компетентності та функції соціального працівника, який супроводжує підлітків в складних життєвих ситуаціях.

По-перше, пропонуємо ознайомитися із сутністю поняття «компетентність» у сучасній науковій літературі.

На думку Ю. Посрипко, компетентність є здатністю відображати суттєві характеристики здатності особи ефективно вирішувати завдання певної сфери діяльності або завдання, що виникають у нестандартних ситуаціях, з урахуванням особистого досвіду [45, с. 118]. Науковець А. Федорович називає компетентністю систему окремих знань [65, с. 110]. Таким чином, робимо висновок, що компетентність є системою необхідних знань та навичок особистості.

Л. Холмс наголошує на важливості розмежування таких понять як: «компетентність» та «професійна компетентність». На думку дослідника, професійна компетентність є більш широкою науковою категорією та містить у собі як особисті якості людини, які необхідні для окремої професії так й певні професійні навички [74]. Згідно з думкою Ю. Задунайської, професійна компетентність є рівнем проінформованості спеціаліста в своїй професійній діяльності. Це професіоналізм, високий рівень знань та навичок фахівця з професійної діяльності [18]. Отже, професійна компетентність є системою необхідних особистісних рис, знань та професійних навичок, які зумовлюють професіоналізм працівника в окремій галузі.

Вважаємо важливим уточнити визначення поняття «соціальний працівник» у науковій літературі.

Соціальним працівником називають професійно підготовленого фахівця, який характеризується наявністю необхідної кваліфікації у галузі «Соціальна

робота» та виконує різноманітні види соціальної роботи, надає соціальну допомогу людям, які опинилися в складних життєвих обставинах та потребують соціальної допомоги. Це – кваліфікований консультант і комунікатор, який вміло оперує законами України, використовуючи їх для вирішення кризових ситуацій, разом з клієнтами створює програми та механізми виходу зі складних становищ [58]. За Законом України «Про соціальні послуги», соціальний працівник – це «професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи і надає соціальні послуги, які можуть виражатися у різних видах послуг, які надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги для забезпечення їхньої життєдіяльності та повернення до повноцінного життя» [51]. Таким чином, робимо висновок, що соціальний працівник – це працівник, який має освіту за спеціальністю «Соціальна робота» та здійснює роботу у соціальному напрямку, на основі нормативних та законодавчих актів, та має за мету здійснити соціальну підтримку та допомогу категоріям громадян, які її потребують.

Отже, уточнивши сутність таких понять як: «компетентність», «професійна компетентність» та «соціальний працівник», перейдемо до розгляду його основних функцій.

Згідно з Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи», до функцій соціального працівника відносяться:

«1) організація виявлення та реєстрації в мікрорайоні або зоні соціального обслуговування, на підприємстві, в організації, установі сімей, окремих громадян, підлітків та дітей, яким необхідна соціальна, медична, юридична, психологічна, матеріальна допомога.

2) організація виявлення вразливих категорій громадян з ознаками складних життєвих обставин (підлітків, сімей з дітьми) та здійснення їх соціального інспектування для оцінювання життєвих потреб;

3) забезпечення здійснення соціального супроводу сімей з дітьми під час перебування в складних життєвих обставинах;

4) організація залучення наявних фінансових, матеріальних та інших можливостей громади для підтримки вразливих категорій громадян та розв'язання їхніх проблем;

5) встановлення причин конфліктних ситуацій та відхилень, які спричинили асоціальні явища;

6) пропаганда здорового способу життя, поведінкових норм тощо;

7) надання допомоги громадян у працевлаштуванні;

8) проведення психологічних та педагогічних консультацій;

9) організація соціальної, медичної, побутової допомоги для вразливих категорій громадянам;

10) організація заходів щодо влаштування осіб, що потребують допомоги, у лікувальні установи, інтернати для дітей та дорослих, професійно-технічні училища тощо;

11) участь у роботі центрів та інших організацій, які забезпечують соціальну діяльність: реабілітації, адаптації, соціальної допомоги та захисту, піклування та опікування, притулків, інтернатів, осередків для молоді, підлітків та дітей, клубів, асоціацій та об'єднань за інтересами тощо» [48].

Н. Провоторова зазначає, що в процесі роботи з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах, соціальний працівник виконує наступні функції:

1. Діагностична. Соціальний працівник виконує діагностику стану підлітка для планування подальшої роботи з ним.

2. Організаторська. Організує окремі соціальні заходи, консультації та соціальну роботу.

3. Прогностична. Вбачає очікувані результати своєї соціальної роботи.

4. Попереджувально-профілактична. Організовує профілактичні заходи для запобігання подібних негативних соціальних явищ.

5. Соціально-терапевтична. Надає допомогу соціального, медичного та психологічного характеру.

6. Організаційно-комунікативна. Забезпечує комунікативний компонент розвитку та допомоги підлітку, який знаходиться в складних життєвих обставинах.

7. Охоронно-оборонна. Здійснює контроль та патронаж підлітка після проведення соціальної роботи [46, с. 317].

Н. Рудкевич, в свою чергу, стверджує, що загалом, робота соціального працівника з категоріями громадян, які перебувають в складних життєвих ситуаціях, передбачає наявність трьох етапів роботи. Це:

«Етап 1. Оцінка реальної ситуації. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися і з'ясувати для себе реальний стан справ з його проблемною ситуацією, а також побачити невикористані до цього часу можливості вирішення своїх проблем.

Етап 2. Визначення до чого прагне клієнт, яких результатів він чекає. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту зрозуміти, усвідомити для себе, чого він прагне досягти, тобто визначитися і цілями і задачами звернення за допомогою, насамперед, з'ясування для себе характер, проблемної ситуації і можливостей, які він не використав.

Етап 3. Соціальна дія. Основний принцип дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту діяти у відповідності з поставленими цілями і реально досягти того, чого він прагне» [53, с. 123]. Отже, можемо побачити, що в роботі соціального працівника передбачений великий спектр функцій. На нашу думку, усі функції соціального працівника є важливими, кожен етап роботи складає систему повноцінного соціального забезпечення та підтримки.

Для виконання зазначених функцій, соціальний працівник повинен мати сформованими окремі компетентності.

Так, до необхідних рис особистості соціального працівника відносять:

1) емпатію;

- 2) повагу;
- 3) конкретність і чіткість;
- 4) самопізнання;
- 5) щирість;
- 6) відповідальність [58].

А. Тепляк називає такі необхідні загальні компетентності соціального працівника. Зокрема, й для роботи з підлітками, які перебувають у складних життєвих обставинах:

- 1) толерантність до емоційних проявів клієнтів, способу життя, соціального й національного походження тощо;
- 2) здатність діяти відповідно до принципів і норм етичної поведінки (поважати особистість клієнта й гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток; зрозуміти кожного клієнта;
- 3) забезпечити безпеку кожному клієнту; брати на себе відповідальність за свої особисті дії;
- 4) підтримувати право клієнта на взаємодію, яка ґрунтується на довірі, співчуттанні та збереженні конфіденційності;
- 5) визнавати і поважати наміри, відповідальність клієнтів щодо прийнятого рішення);
- 6) здатність підтримувати стійкість психічного стану (відсутність апатії, низький рівень депресії, стриманість, самоволодіння, наполегливість і послідовність, зібраність уваги);
- 7) абстрактне мислення, аналіз та синтез;
- 8) застосування знань у практичних ситуаціях; планування й управління часом; використання інформаційних і комунікаційних технологій;
- 9) вміння виявити, ставити та вирішувати проблеми;
- 10) приймати обґрунтовані рішення;
- 11) мотивувати людей та рухатись до спільної мети;

12) аналіз соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку й соціалізації людей різного віку, розвитку соціальної групи і громади; самоконтроль, самокритика, самооцінка своїх вчинків, самоаналіз діяльності [61, с. 76].

Н. Провоторова переконана, що для соціального працівника важливою є наявність таких сформованих особистісних рис як:

- 1) емпатійність;
- 2) психологічна компетентність;
- 3) ввічливість і тактовність;
- 4) людяність і гуманність, милосердя;
- 5) організаторські та комунікативні здібності, екстравертивність;
- 6) висока духовна культура і моральність;
- 7) соціальний інтелект;
- 8) уміння бути поважним для навколишніх та неформальним у роботі з клієнтом;
- 9) спрямованість на інтереси, потреби і захист людської гідності клієнта;
- 10) вміння дотримуватись конфіденційності службової інформації і особистісних таємниць клієнта;
- 11) прагнення до постійного підвищення фахових знань;
- 12) чесність, моральна чистота в фахових справах;
- 13) додержання етики взаємовідносин з людьми і т.п. [46, с. 319]. На нашу думку, для соціального працівника найбільш важливим є сформованість таких особистісних компетентностей як: толерантність, емпатія, вміння комунікувати, гуманність, ввічливість та тактовність.

Окрім особистісних компетентностей, соціальний працівник повинен сформувати в собі й окремі професійні (фахові) компетентності. Так, С. Ілїніч називає наступні професійні компетентності:

- «1) чітко визначати соціальну проблему;
- 2) розробляти і впроваджувати програми соціальної роботи;
- 3) застосувати відповідні технології професійного втручання;

- 4) соціальний захист та представництво інтересів клієнта;
- 5) уміти розробляти, адаптувати і впроваджувати інноваційні технології соціальної роботи;
- 6) уміти організовувати і проводити навчальні семінари та пошукову роботу;
- 7) розробляти і впроваджувати соціальну рекламу;
- 8) організовувати і проводити заходи соціальної профілактичної роботи;
- 9) впроваджувати інформаційно-просвітницькі програми;
- 10) організувати медичну, психолого-педагогічну, юридичну та соціальну допомогу вразливим верствам населення;
- 11) розробляти і впроваджувати соціально-реабілітаційні програми;
- 12) сприяти організації діяльності груп самопомоги;
- 13) підтримувати діяльність громадських організацій соціальної сфери»

[19, с. 89]. Погоджуємося із вченим щодо окреслених професійних компетентностей соціального працівника. На нашу думку, робітник соціальної сфери повинен мати всебічну обізнаність щодо соціального життя, шляхів надання соціальних послуг та соціальної допомоги, повинен бути компетентним у питаннях соціального забезпечення окремих категорій громадян.

Н. Проворотова звертає увагу на важливість сформованості комунікативної компетентності соціального працівника., яка містить у собі:

- 1) мовну компетентність (вміти розмовляти державною мовою);
- 2) культурну компетентність (володіти базовими елементами культури);
- 3) прагматичну компетентність (здатність до комунікації, користуватися правилами, конвенціями спілкування);
- 4) предметну компетентність (розуміти онтологію зовнішнього та внутрішнього світу співрозмовника);
- 5) стратегічну компетентність (здатність до обрання ефективних стратегій та тактики комунікації);

б) представницьку компетентність (використання вербальних, невербальних, поведінкових та інших технологій, для представлення певного органу державної влади у взаємодії з іншими організаціями, громадськістю, ЗМІ та в публічній сфері загалом [46, с. 318]. Не можемо не погодитися з науковицею, бо робота соціального працівника передбачає наявність активної комунікативної взаємодії з клієнтом.

Т. Опалюк доповнює, що важливою професійною компетентністю соціального працівника є формувати позитивне ставлення до професії та розвивати авторитетність роботи соціальних служб [39, с. 127]. Можемо доповнити, що опанування зазначеної компетентності може бути зумовлено наявністю адекватної самооцінки у працівника та впевненості у собі та своїй роботі.

На думку Л. Дітковської, сучасний соціальний працівник повинен набути цифрової компетентності, яка передбачає готовність та вміння використовувати цифрові технології у професійній діяльності та особистому житті. Вчена вказує на такі необхідні вміння сучасних соціальних працівників, зокрема й в роботі з підлітками, які опинилися в складній життєвій ситуації:

- 1) знати основи комп'ютерної грамотності;
- 2) набути інформаційної грамотності, вміти працювати з даними;
- 3) створювати цифровий контент;
- 4) вміти комунікувати та взаємодіяти у цифровому суспільстві;
- 5) знати правила безпеки у цифровому середовищі;

б) розв'язувати проблеми у цифровому середовищі та навчатися впродовж життя [15, с. 111]. На нашу думку, цифрова компетентність є обов'язковою для сучасних спеціалістів. Соціальний працівник не є виключенням.

С. Ілініч зазначає, що соціальний працівник повинен бути компетентним у знаннях з психології людини та особливостей її соціалізації; бути компетентним у соціальній політиці, мати навички планування та реалізації соціальної роботи [19, с. 95].

Іноземні науковці у галузі соціології М.Б. Іову, Ф. Лазар та К. Гоффман пропонують не виокремлювати особистісні та професійні компетентності соціального працівника. На думку вчених, усі його компетентності мають комплексний характер та передбачають відображення особистісних рис людини у її професії. Так, на їх думку, основними компетентностями соціального працівника, в роботі з людьми, які знаходяться в складних життєвих обставинах відносяться:

1. Демонстрація етичної та професійної поведінки.
2. Вміння використовувати різноманітність методів, напрямків та форм соціальної роботи, враховуючи вікові та психологічні особливості клієнтів.
3. Просування прав людини і соціальної, економічної та екологічної справедливості (соціальна справедливість).
4. Участь у дослідженнях, заснованих на практиці, і в практиці, заснованої на дослідженнях
5. Участь у політичній практиці.
6. Здатність до взаємодії з окремими людьми, сім'ями, групами, організаціями та спільнотами.
7. Здатність оцінювати окремих людей, сім'ї, групи, організації та спільноти.
8. Вміти оцінювати практику роботи з окремими людьми, сім'ями, групами, організаціями та спільнотами [75, с. 9; 73]. Дотримуємося думки науковців щодо того, що компетентності соціального працівника повинні мати комплексний характер та містити у собі як особистісні риси так й професійні.

Таким чином, можемо побачити різноманітний спектр функцій та комплекс особистісних та професійних компетентностей соціального працівника в роботі з людьми різного віку, зокрема з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах.

2.3. Критерії оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах для протидії булінгу

Соціальна робота з підлітками у складних життєвих ситуаціях має власні критерії оцінки її ефективності для протидії булінгу. Розглянемо їх детальніше.

Вбачаємо необхідність у визначенні сутності таких понять як: «ефективність», «ефективність соціальної роботи» та «критерій».

На думку О. Агаркова, ефективність – це «відношення отриманих результатів до раніше висунутих цілей» [1, с. 109]. А. Туптя стверджує, що ефективність можна назвати показником, який відображає продуктивність окремої діяльності [64, с. 202]. Ю. Горемікіна характеризує ефективність як відношення певного ефекту до затрат на його отримання [11, с. 188]. Таким чином, можемо зробити висновок, що ефективність являє собою показник продуктивності окремої дії, явища, по відношенню до отриманого результату.

Згідно з думкою О. Агаркова, ефективність соціальної роботи доцільно визначати як «здатність цілісної системи або її окремих елементів позитивно реагувати і відповідати на запити, потреби населення, насамперед соціально вразливої його частини, що зумовлює максимально можливе в даних умовах досягнення цілей щодо задоволення соціальних потреб населення (клієнта) при оптимальних витратах» [1, с. 110]. Т. Семігіна визначає ефективність соціальної роботи як результативність окремої роботи соціальних служб, яка надала позитивний вплив та мала змогу реалізувати усі очікувані результати [54, с. 198]. Отже, під ефективністю соціальної роботи доцільно розуміти показник продуктивності окремої соціальної роботи, по відношенню до отриманого результату.

О. Агарков називає критерієм «відмітну ознаку, яка має змогу об'єктивно відображати стан того чи іншого процесу, явища, об'єкта або суб'єкта» [1, с. 111]. І. Мачуліна вказує, що критерієм є ознака, на основі якої відбувається оцінювання, визначення або класифікація окремої дії, явища, об'єкта тощо [31, с. 33]. М. Харламов стверджує, що критерій – це ознака, яка містить якісні та кількісні показники, які вказують на рівень досягнення поставлених цілей [67, с.

21]. Таким чином, розкриваємо сутність поняття «критерій» як ознаку ефективності та продуктивності окремої дії, яка характеризується досягненням поставлених окремих цілей та очікуваних результатів.

Розглянувши сутність таких понять як: «ефективність», «ефективність соціальної роботи» та «критерій», перейдемо до розгляду основних критеріїв оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

О. Агарков вказує, що, наразі, у соціальній науковій галузі не існує єдиної думки щодо визначення критеріїв оцінки соціальної роботи. На думку вченого, загалом, можна назвати чотири групи критеріїв та показників ефективності соціальної роботи. Це:

1. Перша група – критерії і показники ефективності державних і регіональних цільових програм, спрямованих на розвиток соціального захисту та соціального обслуговування різних категорій населення.

2. Друга група – критерії і показники ефективності діяльності соціальних служб.

3. Третя група – критерії і показники ефективності діяльності фахівців соціальних служб.

4. Четверта група – критерії і показники ефективності соціальної освіти, і, зокрема, підготовки та перепідготовки у вищих навчальних закладах фахівців з соціальної роботи [1, с. 114]. На нашу думку, розмежування критеріїв оцінки соціальної роботи за групами є вірним рішенням, бо ефективність соціальної роботи залежить від роботи різних ланок соціальних служб.

А. Туптя підкреслює, що оцінка ефективності роботи соціальних служб передбачає такі різновиди:

- «1) оцінка якості (контроль якості);
- 2) оцінка економічності;
- 3) оцінка дієвості;

4) оцінка результативності» [64, с. 208]. Бачимо, що оцінка ефективності роботи соціальних служб передбачає контроль, який спрямований на

визначення економічної доцільності соціальної роботи, оцінку її перебігу, дієвості та визначення якості її результату.

Л. Петрухан-Щербакова виокремлює наступні 5 груп критеріїв ефективності соціальної роботи. Мова йде про:

«1. Критерії та показники ефективності розвитку територіальних служб і окремих установ соціального обслуговування (динаміка, структура, кадри, матеріально технічна база).

2 Критерії і показники ефективності діяльності установ соціального обслуговування;

3. Критерії та показники ефективності діяльності окремих фахівців соціальних служб.

4. Критерії та показники ефективності надання послуг за основними видами соціального обслуговування;

5. Критерії та показники ефективності освіти в сфері соціальної роботи (підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації фахівців).

Л. Петрухан-Щербакова називає такі основні вимоги до оцінювання ефективності соціальної роботи з підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах:

1) критерії мають співвідноситись з об'єктом, метою і типом оцінювання;

2) критерії слід вибирати спільно з тими особами, які беруть участь у забезпеченні соціального захисту та підтримки підлітка;

3) критерії необхідно вибирати з урахуванням структури науково-технологічного забезпечення;

4) критерії треба зіставляти зі стандартами, вибраними для програми;

5) критерії мають бути визначені для всіх різновидів роботи» [42, с. 22].

О. Агарков повідомляє, що критерії ефективності соціальної роботи можуть бути якісними (оцінка результату соціальної роботи, в процесі співвіднесення фінансових, матеріальних, тимчасових і інших витрат з рівнем реалізації стратегічних і тактичних цілей) та кількісними (оцінка отриманого

результату, в процесі його зіставлення з прийнятими стандартами соціального обслуговування населення) [1, с. 116].

М. Харламов, в свою чергу, виділяє наступні показники якості та ефективності соціальної роботи:

«Кількісні показники:

- 1) кількість скарг та результати їх розгляду;
- 2) кількість подяк; кількість/частка отримувачів соціальної послуги, успішно переадресованих до інших суб'єктів надання соціальних послуг;
- 3) кількість завершених випадків тощо.

Якісні показники та критерії їх оцінювання:

- 1) адресність та індивідуальний підхід;
- 2) результативність;
- 3) своєчасність;
- 4) доступність та відкритість;
- 5) повага до гідності отримувача соціальної послуги;
- 6) професійність» [67, с. 27].

М. Харламов доповнює, що оцінка критеріїв ефективності соціальної роботи з підлітками, які знаходяться в складних життєвих обставинах, здійснюється за допомогою таких методів як:

«1) опитування/анкетування отримувачів соціальних послуг та/або їх законних представників,

2) спостереження за процесом надання соціальних послуг бесіда/співбесіда з персоналом суб'єкта, що надає соціальні послуги;

3) вивчення документації, зокрема, звернень отримувачів соціальних послуг» [67, с. 27]. На нашу думку, оцінка роботи соціальних служб, з використанням окремих методів оцінювання критеріїв її ефективності є дуже важливим завданням, бо зумовлює покращення рівня надання соціальних послуг. Особливо це стосується громадян, які опинилися в складних життєвих ситуаціях та потребують соціальної допомоги. Зокрема, категорія громадян підліткового віку.

О. Олійник зазначає, що оцінка ефективності соціальної роботи виражається у:

- 1) часі очікування послуги;
- 2) її територіальній доступності;
- 3) професійному рівні надання послуги,
- 4) доступності матеріального характеру;
- 5) ступіні задоволення потреб клієнта.

На думку О. Олійник доцільним є використання такого методу оцінювання соціальної роботи як анкетування, де кожне питання відповідає задоволеності окремого критерію [37, с. 166]. Вважаємо, що окреслені критерії ефективності соціальної роботи є важливими в роботі з підлітком, який опинився в складній життєвій ситуації.

І. Мачуліна, в свою чергу, підкреслює, що ефективність соціальної роботи може оцінюватися за такими критеріями як:

- 1) час очікування послуги;
- 2) час надання послуги;
- 3) повнота послуги;
- 4) репутація соціальної служби (організації);
- 5) знання (обізнаність про потреби клієнтів), компетентність і майстерність виконавця послуги;
- 6) доступність персоналу;
- 7) реакції соціальних працівників (бажання і здатність швидко надавати послугу, ввічливість, ввічливість, чуйність);
- 8) довіра до соціальних працівників;
- 9) надійність, безпека.

Також до критеріїв соціальної роботи, І. Мачуліна відносить: доречність, здійсненість та стійкість [31, с. 38].

Отже, критерії оцінювання ефективності соціальної роботи з підлітками, які знаходяться в складній життєвій обставині можуть бути якісними та кількісними. Особлива увага звертається на задоволеність самого отримувача

соціальної послуги роботою соціального працівника чи здійснені очікувані результати, за який термін тощо.

Таким чином, складні життєві обставини – це життєві обставини, які мають внутрішні та зовнішні ознаки, які перешкоджають особистості здійснити їх вирішення власними силами та ресурсами. Соціальна робота з підлітками, які знаходяться в складних життєвих обставинах передбачає використання різноманітних напрямків (загальноосвітній, вимовно-профілактичний, психолого-педагогічно-охоронний), методів (соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові, соціально-економічні, соціально-групові), форм (бесіди, консультації тощо), та технологій (особистісно-орієнтована, «рівний-рівному», соціальна реклама, соціальні кампанії). Вони спрямовані на всебічний розвиток підлітка, формування в нього комунікативних навичок, рис лідера та отримання просвітницької інформації щодо належної поведінки у соціумі.

Соціальний працівник – це працівник, який має освіту за спеціальністю «Соціальна робота» та здійснює роботу у соціальному напрямку, на основі нормативних та законодавчих актів, та має за мету здійснити соціальну підтримку та допомогу категоріям громадян, які її потребують. В роботі соціального працівника передбачений великий спектр функцій (діагностична, організаторська, прогностична, попереджувально-профілактична, соціально-терапевтична, організаційно-комунікативна, охоронно-оборонна). Соціальний працівник повинен сформувати в собі особистісні (емпатія, повага, конкретність і чіткість, самопізнання, щирість, відповідальність тощо) та професійні компетентності (знання з психології та соціалізації особистості, знання нормативних актів та законів, на яких ґрунтуються соціальні послуги, цифрова, комунікативна компетентності, вміння розробляти та впроваджувати соціальні проекти, здійснювати соціальний захист, розробляти і впроваджувати соціальну рекламу тощо) для роботи з підлітками, які опинилися в складній життєвій ситуації.

Соціальна робота з підлітками у складних життєвих ситуаціях має власні критерії оцінки її ефективності. Ефективність соціальної роботи – це показник продуктивності окремої соціальної роботи, по відношенню до отриманого результату. Критерій – це ознака ефективності та продуктивності окремої дії, яка характеризується досягненням поставлених окремих цілей та очікуваних результатів. До критеріїв оцінки соціальної роботи з підлітками, які знаходяться в складній життєвій ситуації, відносяться: якісні (кількість скарг та подяк, кількість/частка отримувачів соціальної послуги, успішно переадресованих до інших суб'єктів надання соціальних послуг, кількість завершених випадків) та кількісні (адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, повага до гідності отримувача соціальної послуги, професійність) критерії.

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

3.1. Результати соціологічного дослідження серед викладацького складу Запорізької загальноосвітньої школи № 63

З метою визначення впливу соціально-профілактичних заходів на прояви булінгу у шкільному підлітковому середовищі, нами було організоване та проведено соціологічне дослідження. Базою дослідження стала Загальноосвітня школа № 63. Зазначений освітній заклад знаходиться у місті Запоріжжя, за вулицею Пархоменка, 12-А. У Запорізькій загальноосвітній школі № 63 навчаються 652 учня, серед них 400 учнів підліткового віку. Педагогічний персонал освітнього закладу налічує 70 людей.

В нашому дослідженні взяли участь 60 випробуваних підліткового віку. Серед них 35 хлопців та 25 дівчат. Середній вік респондентів – 14 років. Щодо педагогічного персоналу загальноосвітньої школи № 63, то у нашому дослідженні взяли участь 50 вчителів підліткових класів.

Емпіричне дослідження проводилося у три етапи протягом одного місяця. Розглянемо їх детальніше.

На першому етапі дослідження, було проведено соціологічне опитування з респондентами-учнями та респондентами-вчителями. Опитування було розроблено нами самостійно. Воно проводилося у дистанційній формі через введення воєнного стану в Україні. Респондентам були відправлені бланки з опитувальником на адреси електронної пошти. Опитувальник містив 4 питання, з варіантами відповідей (так, ні). Для учнів підліткового віку та педагогів надавався окремий опитувальник щодо випадків булінгу в учнівському середовищі (додаток А). Опитувальник містив наступні питання для учнів-підлітків:

1. Чи є випадки булінгу у вашій школі?

2. Чи спостерігаються прояви булінгу у вашому класі?
3. Чи відчуваєте ви прояви булінгу по відношенню до себе?
4. Чи знаєте ви як вберегти себе від проявів булінгу?

Щодо опитувальника для вчителів (додаток Б), то в ньому знаходилися такі питання:

1. Чи спостерігаєте ви прояви відкритого булінгу серед учнів підліткового віку?
2. Чи спостерігаєте ви випадки прихованої агресії серед учнів-підлітків?
3. Чи відмічається висока тенденція до конфліктів серед учнів підліткового віку?
4. Чи наявні у вас знання щодо ознак булінгу, його профілактики та запобігання в підлітковому шкільному середовищі?

На другому етапі дослідження, нами, разом із педагогічним складом загальноосвітнього закладу та його керівництвом, була організована система соціально-профілактичної роботи з респондентами. Робота передбачала наступні заходи:

1. Виховний час для підлітків «Скажемо «ні» насиллю у школі».
2. Розробка окремих правил класу, які не допускають наявності прояву булінгу (разом із учнями).
3. Батьківські збори-консультація на тему ознак булінгу, його профілактики та запобігання.
4. Домашнє завдання для батьків – виховна бесіда щодо недопустимості проявів агресії у школі.
5. Перегляд соціальної реклами та відео на тему шкільного булінгу з учнями підліткового віку.
6. Педагогічний час «Як розпізнати шкільний булінг та побороти його прояви (учасники: керівництво, вчителі та психолог загальноосвітньої школи).
7. Позакласний спортивний захід «Один за одного».
8. Тренінг для респондентів-підлітків «Толерантність та повага до однолітка»

9. Консультація для підлітків з психологом та соціальним педагогом щодо конфіденційних повідомлень про випадків булінгу у шкільному підлітковому середовищі.

Зазначена система соціально-профілактичної роботи щодо проблеми шкільного підліткового булінгу була впроваджена протягом 4 тижнів.

На третьому, останньому етапі нашого дослідження, було проведено контрольне соціологічне опитування з респондентами-підлітками та респондентами-вчителями Запорізької загальноосвітньої школи № 63. Опитування також проводилося у дистанційній формі. Опитувальник останнього, контрольного етапу дослідження відповідав зразку опитувальника, який використовувався на першому його етапі. Окремо надавався опитувальник для респондентів підліткового віку та для респондентів-вчителів.

Для того, щоб визначити вплив соціально-профілактичних заходів на прояви булінгу у шкільному підлітковому середовищі, переглянемо та порівняємо результати соціологічного опитування респондентів підліткового віку та респондентів-вчителів до та після впровадження системи соціально-профілактичної роботи шкільного підліткового булінгу.

Почнемо із перегляду результатів респондентів підліткового віку.

Звернемо увагу на відмінність відповідей учнів підліткового віку на перше питання опитувальника «Чи є випадки булінгу у вашій школі?» (див. рис. 3.1).

За рис. 3.1. можемо побачити, що на першому етапі дослідження, 84% респондентів підліткового віку підтверджували наявність булінгу у шкільному середовищі. 10% респондентів-підлітків відповіли, що не помічали прояви булінгу в їх школі. Після впровадження системи соціально-профілактичної роботи з питання шкільного булінгу, 90% респондентів підліткового віку відповіли, що випадки булінгу у їх школі – відсутні. 16% респондентів-підлітків ще спостерігають шкільний булінг.

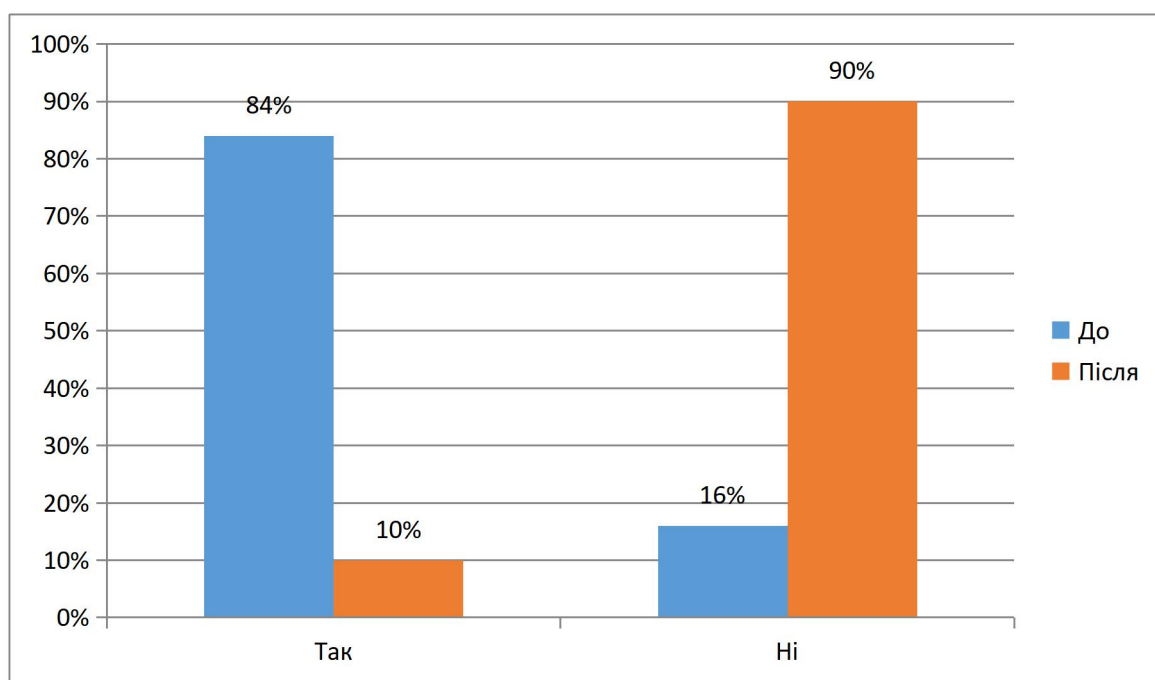

Рис. 3.1. Наявність випадків булінгу у школі (за результатами опитування учнів підліткового віку) до та після соціально-профілактичних заходів

Розглянемо результати респондентів-підлітків за питанням «Чи спостерігаються прояви булінгу у вашому класі?» до та після впровадження соціально-профілактичних заходів щодо запобігання шкільного підліткового булінгу (див. рис. 3.2).

Згідно з рис. 3.2., 90% респондентів підліткового віку відмічали наявність випадків булінгу у своєму класі. 10% підлітків дали відповідь «Ні» на зазначене питання. В той же час, після впровадження соціально-профілактичних заходів щодо шкільного, підліткового булінгу, 95% респондентів-підлітків відмітили відсутність випадків булінгу у класі. 5% респондентів-підлітків відповіли на це питання «Ні».

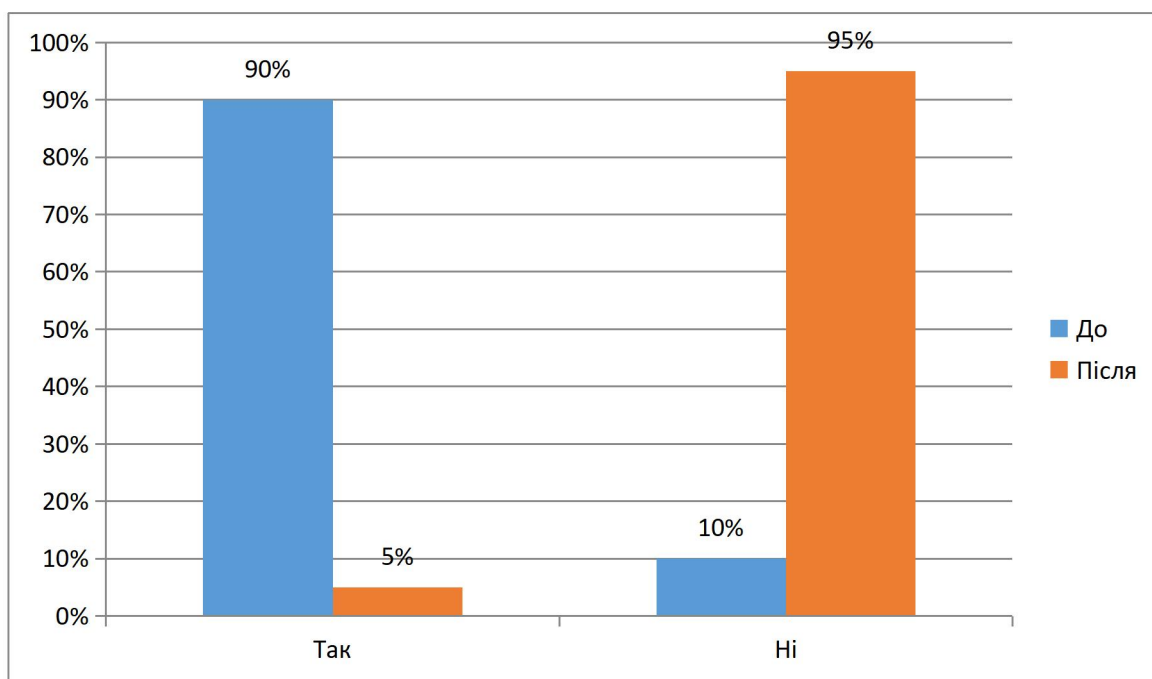

Рис. 3.2. Наявність випадків булінгу у класі (за результатами опитування учнів підліткового віку) до та після соціально-профілактичних заходів

Переглянемо відповіді респондентів підліткового віку на питання опитувальника «Чи відчуваєте ви прояви булінгу по відношенню до себе?» до першому та останньому етапі соціологічного дослідження (див. рис. 3.3).

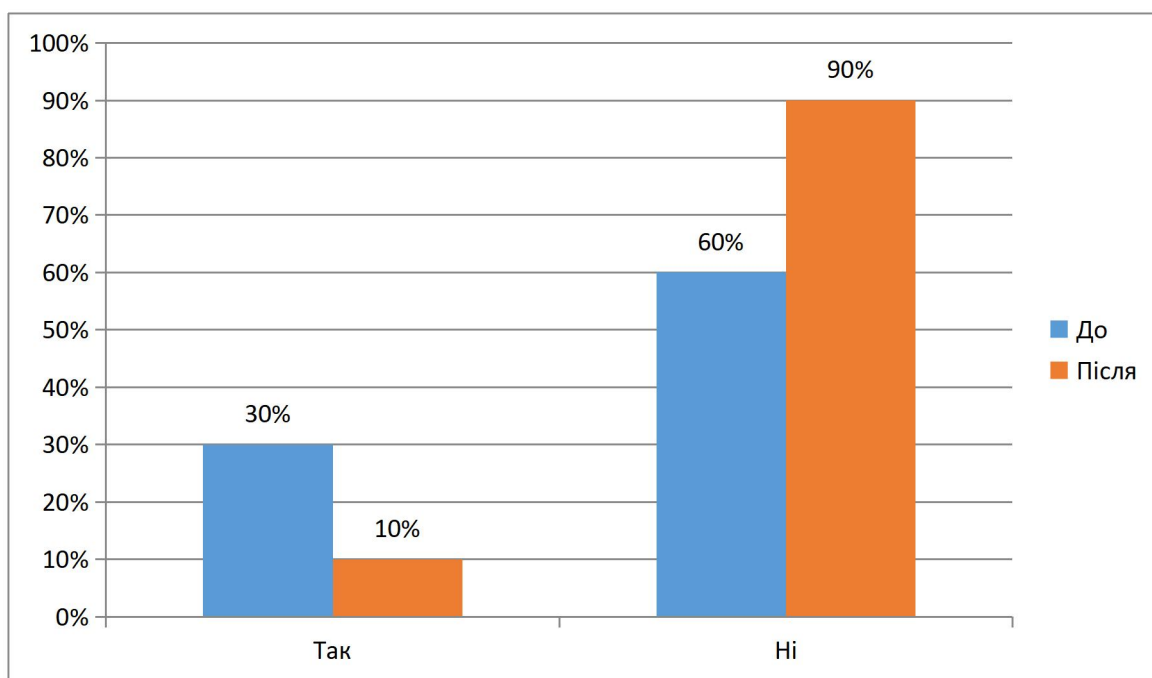

Рис. 3.3. Наявність відчуття проявів булінгу (за результатами опитування учнів підліткового віку) до та після соціально-профілактичних заходів

За рис. 3.3., можемо побачити, що на першому етапі соціологічного дослідження, 30% респондентів підліткового віку відчували на собі прояви булінгу. 70% респондентів-підлітків відповіли на зазначене питання «Ні». На останньому етапі дослідження, можемо бачити тенденцію до покращення проблеми шкільного підліткового булінгу. На зазначеному етапі дослідження, 90% респондентів не відчують на собі проявів булінгу. У 10% підлітків це відчуття залишилося.

Перейдемо до розгляду результатів респондентів підліткового віку за питанням «Чи знаєте ви як вберегти себе від проявів булінгу?» до та після провадження соціально-профілактичних заходів щодо проблеми шкільного булінгу у підлітковому середовищі (див. рис. 3.4).

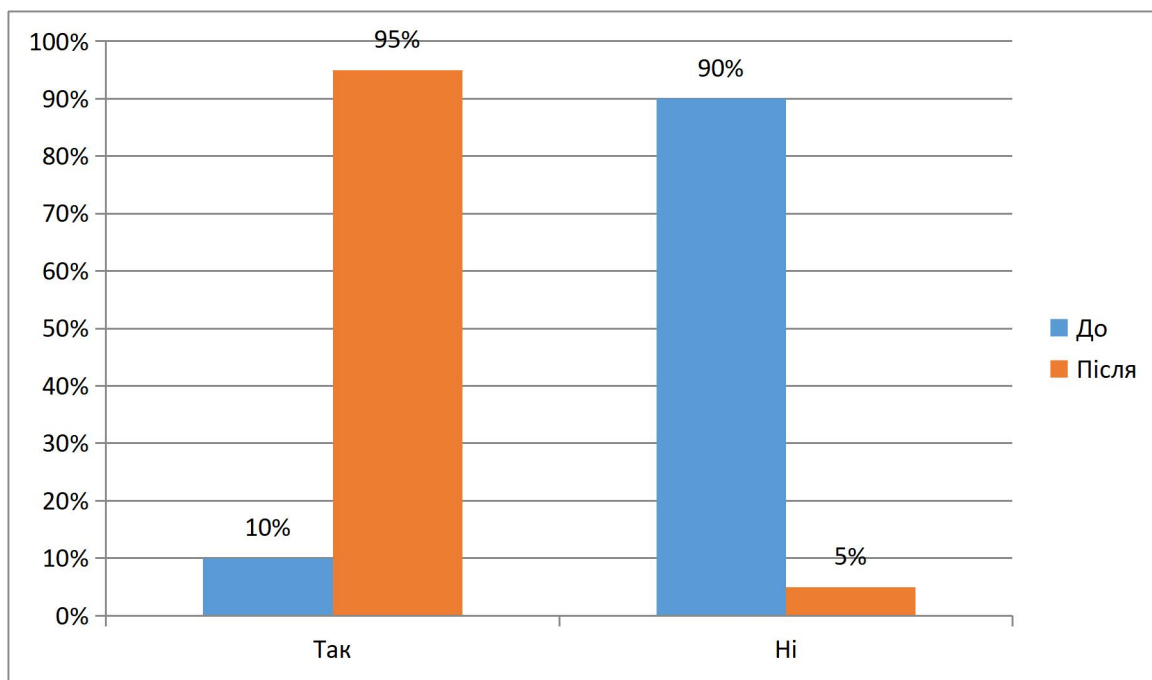

Рис. 3.4. Наявність знань та навичок щодо запобігання проявів булінгу (за результатами опитування учнів підліткового віку) до та після соціально-профілактичних заходів

За рис. 3.4. можемо спостерігати, що до впровадження соціально-профілактичних заходів щодо проблеми шкільного підліткового булінгу, 90% респондентів-підлітків не мали знань щодо запобігання проявів булінгу. Після

реалізації профілактичної роботи, 95% підлітків знають як запобігти шкільному булінгу та як діяти у зазначених ситуаціях.

Отже, за результатами соціологічного опитування респондентів підліткового віку, можемо відмітити позитивну тенденцію стану булінгу після впровадження соціально-профілактичних заходів: серед підлітків знизилася тенденція до шкільного булінгу, респонденти отримали знання щодо запобігання його проявів.

Розглянемо результати опитування педагогічного складу Запорізької загальноосвітньої школи № 63 на першому та останньому етапі соціологічного дослідження. Почнемо із порівняння відповідей вчителів на питання «Чи спостерігаєте ви прояви відкритого булінгу серед учнів підліткового віку?» на зазначених етапах (див. рис. 3.5).

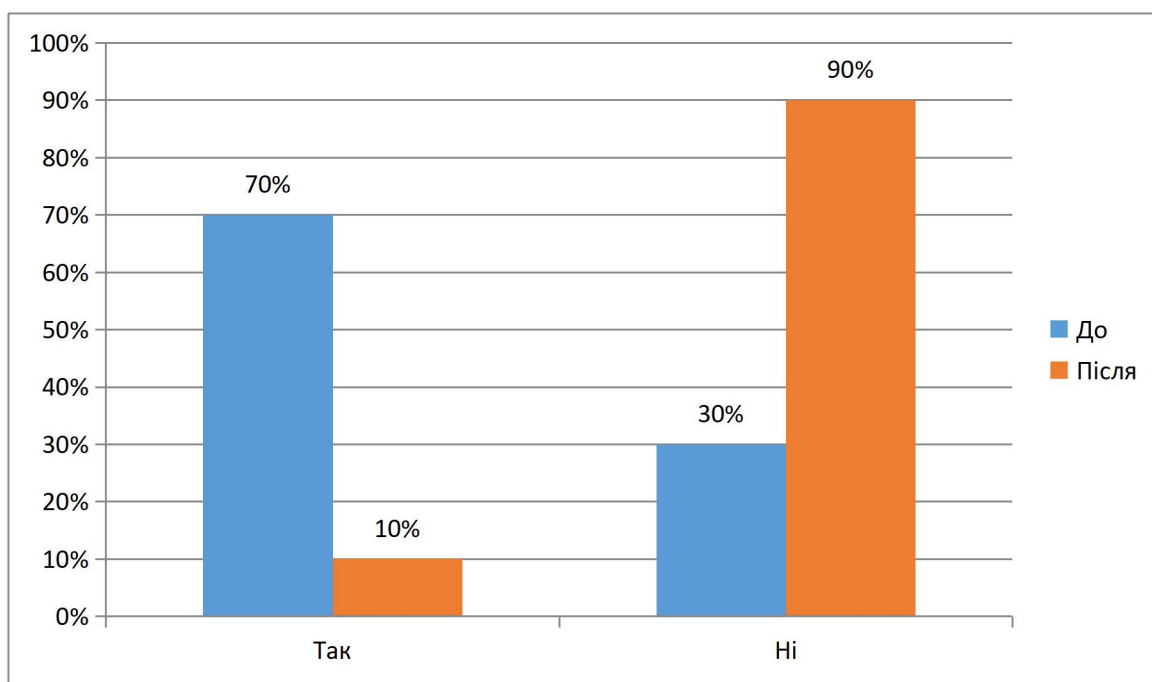

Рис. 3.5. Наявність проявів відкритого булінгу серед учнів підліткового віку (за результатами опитування вчителів) до та після соціально-профілактичних заходів

Згідно з рис. 3.5., на першому етапі соціологічного дослідження, 70% педагогічного складу ЗОШ № 63 спостерігали прояви відкритого булінгу серед учнів підліткового віку. 30% респондентів-вчителів відповіли «Ні» на зазначене питання. Після впровадження соціально-профілактичних заходів щодо

проблеми шкільного булінгу в підлітковому середовищі, можемо помітити, що 90% вчителів не помітили прояви відкритого булінгу серед підлітків. 10% педагогів відповіли на зазначене питання «Так».

Перейдемо до розгляду результатів респондентів-педагогів за питанням «Чи спостерігаєте ви випадки прихованої агресії серед учнів-підлітків?» на першому та останньому етапі соціологічного дослідження (див. рис. 3.6).

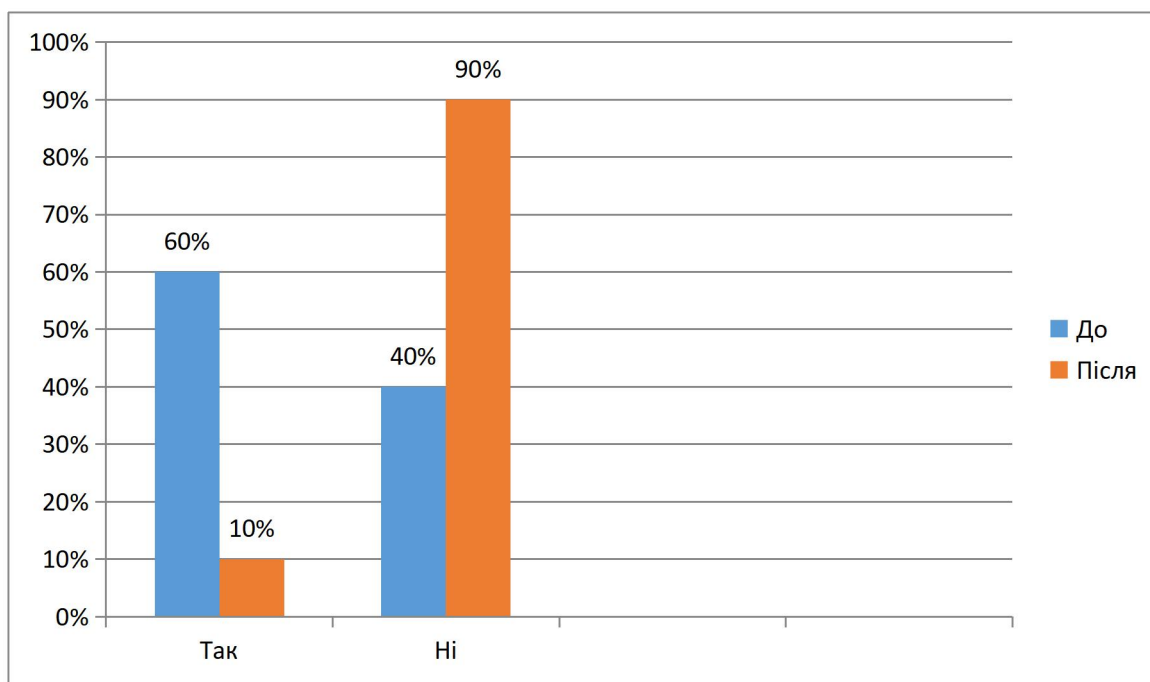

Рис. 3.6. Наявність проявів прихованої агресії серед учнів підліткового віку (за результатами опитування вчителів) до та після соціально-профілактичних заходів

За рис. 3.6. можемо побачити, що, на початку дослідження, 60% вчителів ЗОШ № 63 помічали прояви прихованої агресії серед учнів підліткового віку. 40% респондентів-педагогів відповіли на зазначене питання «Ні». Після впровадження профілактичних заходів, 90% респондентів-вчителів не спостерігають прояви прихованої агресії серед підлітків у шкільному середовищі. 10% респондентів відповіли на питання «Так».

Переглянемо результати випробуваних педагогів щодо їх відповідей на питання опитувальника «Чи відмічається висока тенденція до конфліктів серед

учнів підліткового віку?» на першому та останньому етапі соціологічного дослідження (див. рис. 3.7).

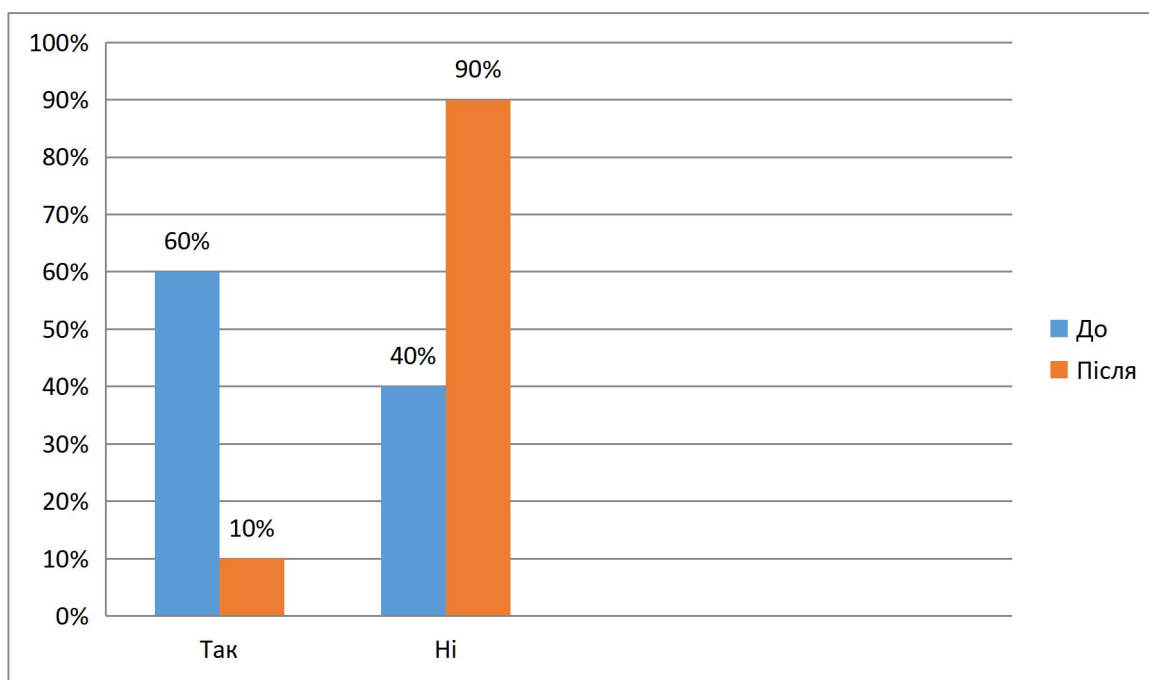

Рис. 3.7. Наявність високої тенденції до конфліктів серед учнів підліткового віку (за результатами опитування вчителів) до та після соціально-профілактичних заходів

Згідно з рис. 3.7., можемо спостерігати, що до впровадження соціально-профілактичних заходів, 60% респондентів-педагогів відмічали високу тенденцію до конфліктів серед учнів-підлітків. 40% респондентів-вчителів відповіли на зазначене питання «Ні». Після впровадження соціально-профілактичних заходів щодо проблеми шкільного булінгу у підлітковому середовищі, 90% вчителів не спостерігають наявність високої тенденції до конфліктів серед підлітків у шкільному середовищі. 10% респондентів відповіли на питання «Так».

Перейдемо до порівняння відповідей респондентів-вчителів ЗОШ № 63 на питання «Чи наявні у вас знання щодо ознак булінгу, його профілактики та запобігання в підлітковому шкільному середовищі?» до та після впровадження соціально-профілактичних заходів (див. рис. 3.8).

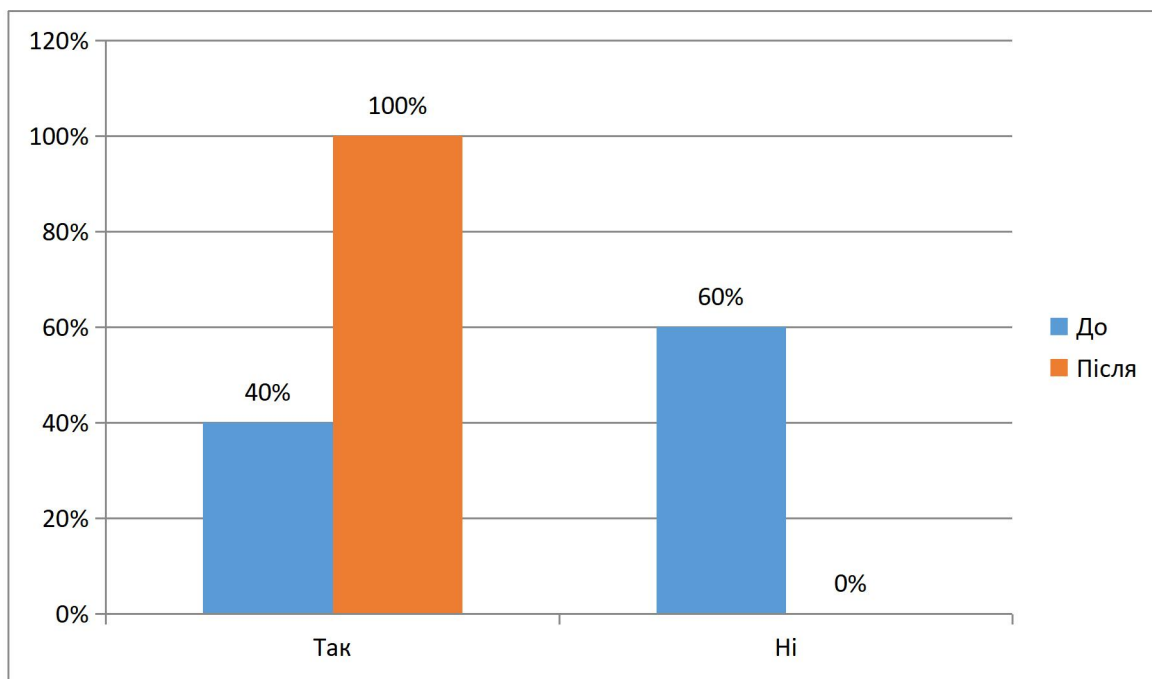

Рис. 3.8. Наявність знань щодо ознак булінгу, його профілактики та запобігання в підлітковому шкільному середовищі у педагогічного складу ЗОШ № 63 віку (за результатами опитування вчителів) до та після соціально-профілактичних заходів

За рис. 3.8. можемо побачити, що на першому етапі дослідження, наявність знань щодо ознак булінгу, його профілактики та запобігання в підлітковому шкільному середовищі відмічали у себе 40% респондентів-вчителів. У 60% респондентів зазначені знання були відсутні або недостатні. В той же час, бачимо, що після впровадження соціально-профілактичних заходів щодо проблеми шкільного булінгу у підлітковому середовищі, 100% респондентів-педагогів вважають, що в них є достатній рівень знань щодо ознак булінгу, його профілактики та запобігання в підлітковому шкільному середовищі.

Отже, за результатами соціологічного опитування вчителів ЗОШ № 63 м. Запоріжжя можемо відмітити, що після впровадження соціальних, профілактичних заходів, тенденція до проявів булінгу у підлітковому шкільному середовищі значно знизилася, а педагогічний склад освітнього закладу отримав додаткові знання щодо профілактики булінгу у школі.

3.2. Рекомендації з профілактики булінгу для дітей, сімей та викладацького складу, які стикається з проблемою наявності булінгу серед дітей підліткового віку

Зважаючи на те, що профілактичні заходи щодо запобігання проявів булінгу є ефективними, нами було вирішено розробити методичні рекомендації для дітей підліткового віку, їх сімей та викладацького складу щодо вирішення цього питання.

Можна виділити такі загальні поради шкільній спільноті щодо запобігання проявів булінгу та агресії:

- 1) прояв нетерпимості до будь-якої агресії та насильства;
- 2) розробка чітких правил щодо поведінки у школі, які будуть мати змогу попередити та побороти прояви дискримінації;
- 3) володіння усіх членів шкільного соціуму інформації про ознаки та наслідки булінгу;
- 4) уважний та пильний розгляд кожного випадку проявів булінгу у шкільному середовищі, адміністрацією школи (разом із учасниками булінгу та їх батьками);
- 5) обговорення та аналіз кожної ситуації, яка супроводжується наявністю насильства, на їх основі повинні впроваджуватися дисциплінарні заходи;
- 6) постійне здійснення просвітницької роботи, яка буде зумовлювати активну реакцію учнів на насильницькі дії кривдників;
- 7) створення чіткого механізму конфіденційного повідомлення учнями про факти проявів булінгу [5, с. 7].

Отже, важливими умовами профілактики булінгу у шкільному середовищі можна вважати:

1. Чітко дотримуватися порядку реагування та інформування щодо питання шкільного, підліткового булінгу. Це може забезпечуватися, за допомогою профілактичних заходів, виховних бесід, відповідних стратегій реагування щодо проявів агресії, конфліктів, булінгу.

2. Забезпечувати партнерську взаємодію адміністрації школи з батьками, в процесі профілактики проявів булінгу. Це може відбуватися у вигляді виховних бесід, спостережень за поведінкою учнів, батьківських зборів, спільних профілактичних заходів тощо.

3. Організувати процедури врегулювання в разі виявлення фактів булінгу. Залучення соціальним педагогом шкільної служби примирення (медіації) або використання медіаційних технологій для вирішення конфлікту, відновлення відносин, довіри, а також відшкодування матеріального, психоемоційного (морального) та іншого збитку, завданого жертві.

4. Залучати спеціалістів. Мова йде про органи/установи системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, представники відомств, що забезпечують виявлення негативного впливу на неповнолітніх в мережі Інтернет.

5. Надавати інформацію учням про служби допомоги. Це можуть бути контактні телефони уповноважених осіб закладу, окремих соціальних організації та установ, які надають допомогу постраждалим від булінгу. Також доцільним є оформлення куточків безпеки для учнів, де вони зможуть знайти інформацію про роботу Національної гарячої лінії для дітей та молоді (0 800 500 225 з мобільного або стаціонарного та 116 111 з мобільного), центрів соціальних служб, служб у справах дітей, які діють на місцевому рівні.

6. Організувати різнопланову профілактично-виховну роботу, в, зокрема, спортивного, патріотичного і військово-патріотичного спрямування. Мова йде про різноманітні секції, гуртки та іншу позакласну роботу, яка буде потребувати підліткової енергії. Витрати енергії у позакласній роботі зможуть знизити прояви агресії та випадків булінгу в учнів. Окрім позакласної роботи спортивного, патріотичного та військово-патріотичного спрямування, підліткам можна запропонувати такі види діяльності як: співи, танці, творчість, туризм, волонтерська діяльність тощо.

7. Проводити бесіди та відкриті розмови з учнями. Для виконання цього завдання, педагогічному колективу необхідно опанувати правильні прийоми та

техніки проведення бесід з учнями підліткового віку. Для цього педагогам треба дотримуватися партнерського, демократичного стилю спілкування з учнями.

8. Створювати безпечне освітнього середовища в школі, яке характеризується наявністю безпечних умов для навчальної та трудової діяльності, комфортного здійснення міжособистісної взаємодії задля формування в учнів та педагога почуття емоційного благополуччя та відсутності проявів насильства, конфліктів, агресії та булінгу; передбачає наявність безпеки фізичного, психологічного, інформаційного та соціального характеру усіх учасників навчально-виховного процесу [2, с. 98].

Для профілактики булінгу у школі необхідно виконувати такі завдання:

- 1) регулярно опитувати учнів щодо випадків булінгу у школі;
- 2) обговорювати проблеми булінгу в класах, на загальношкільних і батьківських зборах;
- 3) власне учнями створювати поведінковий кодекс (можна за участю дорослих: батьків чи педагогів);
- 4) інтенсивно спостерігати вчителям за учнями під час перебування у школі;
- 5) навчати педагогічний колектив профілактичним шляхам щодо запобігання шкільного булінгу;

Профілактика булінгу у школі передбачає роботу за такими напрямками:

- «1) ознайомлення шкільної громади з особливостями поширення масових негативних явищ серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів та загальноприйнятими у світі поняттями;
- 2) формування правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиток активності, самостійності, творчості учнів, створення умов для реалізації особистості школярів.
- 3) формування у педагогів та батьків навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей із метою формування вмінь виокремлювати наявну проблему;

4) проведення бесід із підлітками з метою профілактики булінгу, виступи головних спеціалістів у системі профілактичної роботи щодо подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків;

5) проведення конкурсів соціальної реклами та інформаційних буклетів із проблем профілактики негативних тенденцій у молодіжному середовищі та соціально-педагогічних тренінгових занять, відео лекторіїв» [26, с. 179].

Якщо розглядати завдання окремих членів педагогічного колективу в процесі профілактики булінгу у підлітковому, шкільному середовищі, то можна виділити окремі завдання для керівника навчального закладу та класного керівника (куратора).

За Законом України «Про освіту», керівник навчального закладу, повинен виконувати наступні завдання:

«1) здійснювати контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу в закладі освіти;

2) розглядати скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймати рішення за результатами розгляду таких скарг;

3) розробляти, затверджувати та оприлюднювати план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу в закладі освіти;

4) розглядати заяви про випадки булінгу здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування; скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;

5) повідомляти про випадки булінгу уповноваженим підрозділам органів Національної поліції»[49].

Щодо роботи класного керівника (куратора) у напрямку профілактики булінгу у школі, вона передбачає виконання таких завдань:

1. Робота з підлітками (встановлення правил класу, просвітницька робота з ознак та наслідків булінгу, поради жертвам булінгу, їх підтримка тощо)» [59, с. 61].

2. Робота з батьками. Під час такої роботи, потрібно емоційно підтримати батьків дітей, які стали жертвами булінгу, працювати з їх почуттями, страхами, які потребують нормалізації. Передбачається спільний пошук шляхів щодо захисту дітей від проявів булінгу; розвиток авторитетності постатей батьків учнів у цього процесі; надання просвіти щодо проблеми булінгу у шкільному підлітковому середовищі та наявних шкільних заходів що його запобігання [9, с. 77].

Можемо виокремити великий потенціал у профілактиці булінгу спеціально створеного інформаційного Інтернет-ресурсу «Інформаційний портал з протидії булінгу». Там міститься корисна інформація для учнів, підлітків фахівців з соціальної роботи, педагогів та батьків. Інформація має просвітницький характер. На сайті окреслені причини, види та негативні наслідки булінгу, форми та методи його попередження. Також на зазначеному сайті можна знайти соціальну рекламу, спрямовану на профілактику та боротьбу з проявами булінгу, фільми, відео щодо проблеми булінгу у суспільстві [13; 70, с. 7].

Для того, щоб знизити випадки булінгу серед підлітків, треба активно впливати на їх особистісний та соціальний розвиток. Це стосується розвитку:

- 1) емоційного інтелекту;
- 2) емпатії;
- 3) толерантності;
- 4) комунікативної компетентності;
- 5) формування адекватної самооцінки.

За окресленими напрямками особистісного розвитку підлітків, можуть працювати як педагогічний склад освітнього закладу, соціальні працівники та батьки підлітків. Для цього потрібно використовувати інноваційні форми та методи роботи [4; 16].

Отже, можемо виділити наступні рекомендації педагогічному складу закладу освіти щодо запобіганню проявів булінгу у підлітковому середовищі:

1. Розробка правил шкільного середовища щодо нетерпимості до агресивної поведінки та проявів булінгу.
2. Наявність знань щодо ознак, профілактики та протидії булінгу у школі.
3. Чіткий та ефективний зворотній зв'язок у кожному випадку булінгу в шкільному середовищі, з наявністю дисциплінарних заходів.
4. Здійснення просвітницької роботи щодо профілактики булінгу з підлітками та їх батьками.
5. Забезпечення партнерської взаємодії педагогічного складу освітнього закладу з батьками підлітків в процесі профілактики булінгу.
6. Спостереження за поведінкою підлітків та її змінами.
7. Забезпечення допомоги жертвам булінгу за принципом конфіденційності, надання інформацію про організації та служби які надають допомогу.
8. Організація позакласної діяльності підлітків, орієнтовану на їх всебічний розвиток та розвиток комунікації з іншими учнями.
9. Діагностика учнів щодо розповсюдженості випадків булінгу в шкільному середовищі.

Для підлітків, як потенційних жертв булінгу у підлітковому середовищі, можна надати такі поради:

1. Ігноруйте кривдника, уникайте сварки, покажіть усім своїм виглядом що вам байдуже.
2. Контролюйте свій гнів та злість, стримуйте його, не вступаєте в бійку, це стане приводом для застосування сили.
3. Не бійтеся обговорювати свої почуття з близькими людьми, повідомляйте про випадки булінгу, які спрямовані на вас чи інших людей.
4. Прямо скажи кривднику про його неприпустиму поведінку.
5. Знайди тих, хто вас підтримує, серед однокласників або інших хлопців (дівчат) зі школи.

6. При випадках булінгу, повідомляй дорослих (адміністрацію закладу освіти, класного керівника, інших членів педагогічного колективу).

Що стосується участі батьків підлітків в профілактиці булінгу, доцільно виділити наступні рекомендації:

1. Усунення агресії навколо дитини та по відношенню до неї.
2. Проведення виховних бесід щодо ознак та наслідків булінгу, наголошення, що прояви булінгу є неприпустимими в сучасному суспільстві.
3. Показ готовності дитині, що її можуть вислухати та допомогти їх, налагодження довірливих відносин.
4. Звернення до керівника закладу освіти щодо випадків булінгу по відношенню до своєї дитини.
5. Формування в підлітків толерантності, емпатії, розвиток емоційного інтелекту.
6. Дотримання зв'язку з педагогічним колективом закладу освіти, де навчається дитини.
7. Участь в батьківських зборах, просвітницьких заходах та консультаціях щодо протидії булінгу в шкільному середовищі.

Таким чином, нами були розроблені методичні рекомендації підліткам, їх батькам та викладацькому складу щодо профілактики булінгу у шкільному середовищі. Зазначені рекомендації дозволять знизити тенденцію до випадків цькування в учнівських колективах.

За окресленими методичними рекомендаціями, була побудована система роботи, яка включала соціальні профілактичні заходи та була апробована з учнями підліткового віку Запорізької загальноосвітньої школи № 63 м. Запоріжжя. Зазначена соціально-профілактична робота надала позитивний вплив на зниження тенденції проявів булінгу у підлітковому середовищі. В той же час, учні підліткового віку, їх батьки та педагогічний склад навчального закладу змогли отримати додаткові знання щодо профілактики та протидії проявів булінгу у шкільному, підлітковому середовищі.

ВИСНОВКИ

Згідно з метою нашої роботи, відбулося дослідження напрямків профілактики булінгу у підлітковому середовищі засобами соціальної роботи в Україні.

В процесі виконання поставлених дослідницьких завдань, були зроблені наступні висновки.

1. Визначивши стан наукової розробки теми, ми дійшли висновку, що зазначена проблема розглядається у теоретичному, методичному та практичному аспекті. Дослідники розробляють власні профілактичні програми, які спрямовані на протидію підлітковому булінгу, пропонують окремі напрямки та методи вирішення цієї наукової, суспільної проблеми.

2. Були уточнені головні поняття: «профілактика», «соціальна робота», «булінг», «підліток», «підліткове середовище». Профілактика – це комплекс заходів, які мають змогу попередити появу негативних дій та явищ та покращити стан здоров'я та якість життя. Соціальна профілактика – це заходи, які мають за мету попередити появу негативних соціальних явищ та покращити загальний стан життя членів соціуму. Соціальна робота – це робота соціальних працівників, яка спрямована на суспільство чи окремих його членів, яка має за мету забезпечити вирішення чи попередження їх соціальних проблем. Булінг – це зовнішнє вираження фізичних чи психологічних насильницьких дій, які мають складний, систематичний та комплексний характер. Підліток – це особистість 10-15 років, яка зазнає як фізіологічних так й психологічних змін, які зумовлюють формування почуття дорослості, підвищення проявів агресії, конфліктності, нестабільність емоційних проявів тощо. Підліткове середовище – це соціальне середовище, в якому панують особистості підліткового віку.

3. Ми охарактеризували принципи та методи дослідження соціальної роботи з підлітками. До принципів дослідження соціальної роботи з підлітками відносяться: принципи конфіденційності, індивідуально-особистісного підходу до підлітка, опори на позитивні сторони особистості підлітка, об'єктивності

підходу до підлітка, інтеграції, системності, активності, стабільності та позитивного емоційного середовища. Щодо методів дослідження соціальної роботи з підлітками, можна виділити: теоретичні, емпіричні та теоретично-емпіричні. Загалом, зазначені методи можна поділити на: загальнонаукові, педагогічні, психологічні та соціологічні. Більш поширеними методами дослідження в соціальній роботі з підлітками можна вважати: опитування, тестування, анкетування, соціологічний експеримент, соціометрію, інтерв'ю.

4. Нами були розглянуті підлітки у складних життєвих обставинах як об'єкт соціальної роботи та технології соціальної роботи з цією віковою категорією людей. Ми дізналися, що соціальна робота з підлітками, які знаходяться в складних життєвих обставинах передбачає використання різноманітних напрямків (загальноосвітній, вимовно-профілактичний, психолого-педагогічно-охоронний), методів (соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові, соціально-економічні, соціально-групові), форм (бесіди, консультації тощо), та технологій (особистісно-орієнтована, «рівний-рівному», соціальна реклама, соціальні кампанії).

5. Ми визначили компетентності та функції соціального працівника, який організовує соціальну роботу з підлітками в складних життєвих обставинах. Ми зробили висновок, що в роботі соціального працівника передбачений великий спектр функцій (діагностична, організаторська, прогностична, попереджувально-профілактична, соціально-терапевтична, організаційно-комунікативна, охоронно-оборонна). Соціальний працівник повинен сформувати в собі особистісні (емпатія, повага, конкретність і чіткість, самопізнання, щирість, відповідальність тощо) та професійні компетентності (знання з психології та соціалізації особистості, знання нормативних актів та законів, на яких ґрунтуються соціальні послуги, цифрова, комунікативна компетентності, вміння розробляти та впроваджувати соціальні проекти, здійснювати соціальний захист, розробляти і впроваджувати соціальну рекламу тощо) для роботи з підлітками, які опинилися в складній життєвій ситуації.

6. Були проаналізовані критерії оцінки ефективності соціальної роботи з підлітками у складних життєвих обставинах. Ми дізналися, що до критеріїв оцінки соціальної роботи з підлітками, які знаходяться в складній життєвій ситуації, відносяться: якісні (кількість скарг та подяк, кількість/частка отримувачів соціальної послуги, успішно переадресованих до інших суб'єктів надання соціальних послуг, кількість завершених випадків) та кількісні (адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, повага до гідності отримувача соціальної послуги, професійність) критерії.

7. Ми висвітлили результати соціологічного дослідження серед викладацького складу та учнів Запорізької загальноосвітньої школи № 63 щодо випадків булінгу та його профілактики у зазначеному освітньому закладі. За результатами дослідження, можемо стверджувати, розроблена система роботи, яка включала соціальні профілактичні заходи та була апробована з учнями підліткового віку Запорізької загальноосвітньої школи № 63 м. Запоріжжя надала позитивний вплив на зниження тенденції проявів булінгу у підлітковому середовищі. В той же час, учні підліткового віку, їх батьки та педагогічний склад навчального закладу змогли отримати додаткові знання щодо профілактики та протидії проявів булінгу у шкільному, підлітковому середовищі. Все це підтверджує гіпотезу нашого дослідження.

8. Ми розробили методичні рекомендації підліткам, їх батькам та викладацькому складу щодо профілактики булінгу у шкільному середовищі. Зазначені рекомендації дозволять знизити тенденцію до випадків цькування в учнівських колективах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агарков О. А., Арабаджиев Д. Ю., Єрохіна Т. В. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Запоріжжя : Мотор Січ, 2015. 487 с.
2. Андрієнкова В. Л., Байдик К., Войцях Т. В. Запобігання та протидія проявам насильства : діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. Київ : Нічога С. О., 2020. 196 с.
3. Бакуліна О. С., Тернопільська В. І. Актуальність питання соціальної політики в Україні. *Східна Європа : економіка, бізнес та управління*. 2020. № 1. С. 191-194.
4. Безп'ятчук Ж. Булінг у школі : чому українські діти такі жорстокі? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44425003> (дата звернення: 01.11.2023).
5. Берзіня О. О. Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі. *Основи здоров'я*. 2018. № 7. С. 2–8.
6. Бондар В., Лях Т., Нохріна І. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 3–11.
7. Бриндіков Ю. Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021 № 40. С. 224-227.
8. Брухлей А. М. Булінг у підлітковому середовищі. *Психолого-педагогічні координати розвитку особистості* : зб. наук. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (1-2 червня 2023 р. Полтава). Полтава : Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. С. 34-38.
9. Булейко В. М. Організація виховної роботи у закладах освіти України з питань профілактики булінгу. *Актуальні питання методики викладання загальноосвітніх дисциплін в умовах реформування ЗФПО* : матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Київ, 2 листопада 2021 року). Київ, 2022. С. 59-63.

10. Ворощук О., Ступарик С. Прояви та шляхи ефективної профілактики булінгу в підлітковому середовищі. URL: <https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/esu/article/view/2598/3034> (дата звернення: 25.10.2023).

11. Горемикіна Ю. В. Формалізація даних та методичні підходи у контексті оцінки ефективності соціальних послуг. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 1. С. 188-195.

12. Грішин Е. Складна життєва ситуація як передумова формування резильєнтності особистості. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2021. № 65. С. 25-41.

13. Гунько А. Ю., Веретенко Т. Г. Потенціал інформаційно-комунікаційних технологій у соціально-педагогічній профілактиці булінгу серед підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі. *Науковий вісник Київського університету імені Бориса Грінченка*. 2015. № 4. С. 2-9.

14. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : Наказ Міністерства освіти та науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/deyaki-pitannya-reaguvannya-na-vipadki-bulingu-skvuvannya-ta-zastosuvannya-zahodiv-vihovnogo-vplivu-v-zakladah-osviti> (дата звернення: 10.11.2023).

15. Дітковська Л. А. Формування цифрової компетентності майбутніх соціальних працівників. *Наукові записки НДУ*. 2021. № 199. С. 109-114.

16. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях : монографія. Харків : ВГ «Основа», 2019. 144 с.

17. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.

18. Задунайська Ю. Формування професійної компетентності вчителя іноземної мови початкової школи. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/Стаття-1.pdf> (дата звернення: 21.11.2023).

19. Ілініч С. Ю., Ляшкова Н. О. Професійна компетентність фахівців соціальної сфери як соціодидактична проблема. *Молодий вчений*. 2016. № 4. С. 85-97.
20. Інформаційний портал з протидії булінгу. URL: <https://ayhunkoil13.wixsite.com/antibullyingportal> (дата звернення: 25.11.2023).
21. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 112 с.
22. Кашкарьова Л. Програма профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіт* : зб. наук. ст. Бердянськ : Бердянський державний педагогічний університет, 2019. С. 188-195.
23. Киричук І. С., Турчина І. С., Лимар Ю. М. Профілактика булінгу в шкільному середовищі. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. 2020. № 3. С. 64-70.
24. Козирєв М. П. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 352 с.
25. Коляда Н., Левченко Н. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Умань : «ВІЗАВІ», 2018. 337 с.
26. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. 2015. № 37. С. 174–187.
27. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський державний технологічний університет, 2012. 320 с.
28. Куряча С. В. Профілактика булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. С. 60-61.
29. Лалак Н. В., Пеняк В. В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Молодий вчений*. 2019. № 1. С. 132-136.

30. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посіб. Київ : Караван, 2015. 323 с.
31. Мачуліна І. І., Познанська К. В. Теорія соціальної роботи : конспект лекцій для студентів спеціальності «Соціологія». Кам'янське : ДДТУ, 2018. 80 с.
32. Маннапова К. Р. Роль життєстійкості у подоланні складних життєвих ситуацій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. С. 75-78.
33. Михайленко О. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей та підлітків, що опинилися у складних життєвих обставинах: теоретичні аспекти. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/862/1/Соціально-педагогічна%20підтримка%20дітей%20та%20підлітків%20С%20що%20опинилися%20у%20складних%20життєвих%20обставинах.pdf> (дата звернення: 19.11.2023).
34. Моруга М. В., Сорокіна О. А. Булінг у шкільному середовищі. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*. 2017. № 1. С. 3-7.
35. Носач Я. Упередження та профілактика булінгу серед дітей підліткового віку. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2021. С. 99-105.
36. Нохріна І. С. Соціально-педагогічна профілактика булінгу серед підлітків в закладах загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми сучасної психологічної науки: виклики сучасності* : матеріали Всеукраїнської студентської інтернет-конференції (м. Житомир, 10 жовтня 2022р.). Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 128-129.
37. Олійник О. О. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2017. 222 с.
38. Омельченко С. О., Тернопільська В. І., Чернуха Н. М. Соціальна робота : реалії та виклики часу : навч.-метод. посіб. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2021. 219 с.
39. Опалюк Т. Морально-ціннісні пріоритети професійного розвитку соціального працівника. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 27. С. 126-129.

40. Орешета Ю. В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані*. 2014. № 4. С. 124-129.
41. Павелків Р. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Кондор-Видавництво, 2015. 469 с.
42. Петрухан-Щербакова Л. Ю. Поняття «ефективності» в соціальній роботі у спадщині Мері Елен Річмонд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1. С. 20-23.
43. Полянничко А., Захарченко М. Профілактика булінгу у шкільному середовищі. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29963/1/40_Poljanuchko_Zaharchenko.pdf (дата звернення: 25.10.2023).
44. Полянничко А. О. Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду : навч.-метод. посіб. Суми : ФОП Цьома, 2020. 336 с.
45. Поскрипко Ю. А., Данченко О. Б. Компетенція і компетентність. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. № 3. С. 117-127.
46. Провоторова Н. В. Комунікативна культура соціального працівника як чинник його професійної компетентності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1. С. 314-322.
47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 10.11.2023).
48. Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи» : наказ Міністерства соціальної політики України від 25.05.2012 року № 324. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va309739-12> (дата звернення: 10.11.2023)
49. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19> (дата звернення: 25.11.2023).
50. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001. № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 25.11.2023).

51. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019. № 2671-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 10.11.2023).

52. Рисинець Т. П., Потоцька І. С. Психологічний аналіз категорій життєвої ситуації та складної життєвої ситуації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 6. С. 69-73.

53. Рудкевич Н. І. Методика соціально-педагогічної роботи : навч.-метод. посіб. Львів : Растр-7, 2021. 324 с.

54. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота : навч. посіб. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.

55. Сергієні О. В., Варакута М. Л., Рубан І. А. Соціально-психологічна характеристика та профілактика булінгу як форми девіантної поведінки. *Science, innovations and education: problems and prospects : the 6 th International scientific and practical conference (January 13-15, 2022, Tokyo, Japan)*. Tokyo : CPN Publishing Group, 2022. С. 468-477.

56. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. *Наукові записки НДУ*. 2020. № 8. С. 4-9.

57. Сорочан Д. О. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 6. С. 12-19.

58. Соціальний працівник. URL: <https://dnp.dcz.gov.ua/publikaciya/socialnyu-pracivnyk#:~:text=Соціальний%20працівник%20-%20професійно%20підготовлений%20фахівець,сім'єю%20або%20групою%20людей> (дата звернення: 21.11.2023).

59. Столярова Н. Соціально-педагогічна діяльність з профілактики булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи* : матеріали міжвузівської дистанційної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (19 травня 2021 року, м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 70-71.

60. Стремецька В. О., Алексеєнко Г. О. Булінг у підліткових шкільних колективах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 31. С. 177-179.

61. Тепляк А. М. Компетентності соціального працівника. *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи* : матеріали міжвузівської дистанційної студентської науковопрактичної конференції (27 травня 2020 року, м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020. С. 75-80.

62. Тернопільська В. І., Бакуліна О. С. Управління соціальними проектами : формування цілей та доцільність їх реалізації. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 39. С. 309-312.

63. Трофіменко В. Профілактика як об'єкт наукових досліджень вітчизняних та іноземних вчених. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=885599> (дата звернення: 20.10.2023).

64. Тюття А. Т., Іванова І. В. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посіб. Київ : ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с.

65. Федорович А. В. Професійна компетентність як результат підготовки фахівця в закладі вищої педагогічної освіти. *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 18. С. 109-115.

66. Хараджи М. В., Пархомович В. В. Особливості шкільного булінгу в підлітковому середовищі. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 11. С. 348-355.

67. Харламов М. І. Соціальна робота : курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2013. 96 с.

68. Харитонова М. О. Профілактика булінгу в підлітковому середовищі в закладах загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (19 травня 2023 року, м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. С. 192-193.

69. Чіп Р. Психологічні особливості переживання життєвої кризи особистістю в ранньому юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології розвитку особистості*. 2011. № 1. С. 289–296.

70. Чумак В. В. Вікова психологія : навч. посіб. Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015. 192 с.

71. Шевелева М. О. Сутність соціальних проблем неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2014. № 35. С. 196-202.

72. Ячменьова Д. С. Профілактики булінгу серед підлітків у закладі загальної середньої освіти. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2021 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 125-126.

73. Hoffman K. What Are the Competencies of Social Work? URL: <https://resources.noodle.com/articles/9-competencies-of-social-work/> (дата звернення: 24.11.2023).

74. Holmes L. Understanding professional competence : beyond the limits of functional analysis. URL: <http://www.re-skill.org.uk/relskill/profcomp.htm>. (дата звернення: 24.11.2023).

75. Iovu M. B., Lazar F. Social work competencies: a descriptive analysis on practice behaviours among Romanian social workers. *European Journal of Social Work*. 2021. № 25. P. 1-14.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник для учнів-підлітків

1. Чи є випадки булінгу у вашій школі?
2. Чи спостерігаються прояви булінгу у вашому класі?
3. Чи відчуваєте ви прояви булінгу по відношенню до себе?
4. Чи знаєте ви як вберегти себе від проявів булінгу?

Опитувальник для вчителів

1. Чи спостерігаєте ви прояви відкритого булінгу серед учнів підліткового віку?
2. Чи спостерігаєте ви випадки прихованої агресії серед учнів-підлітків?
3. Чи відмічається висока тенденція до конфліктів серед учнів підліткового віку?
4. Чи наявні у вас знання щодо ознак булінгу, його профілактики та запобіганню в підлітковому шкільному середовищі?

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Темна Юлія В'ячеславівна, магістрантка 2 курсу магістратури, форма навчання заочна, факультет соціології та управління, спеціальність «соціальна робота», освітньо-професійна програма «соціальна робота», адреса електронної пошти: utemnaa554@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Профілактика булінгу в підлітковому середовищі як напрямок соціальної роботи в Україні» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомена;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент) Темна Ю. В.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник) Масюк О. П.